

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ
ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ**

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ТЕАТРУ,
КІНО І ТЕЛЕБАЧЕННЯ ІМЕНІ І. К. КАРПЕНКА-КАРОГО**

Факультет театрального мистецтва

КАФЕДРА ОРГАНІЗАЦІЇ ТЕАТРАЛЬНОЇ СПРАВИ ІМЕНІ І. Д. БЕЗГІНА

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти
на тему

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ ІНКЛЮЗИВНИХ ВИСТАВ.
ВПРОВАДЖЕННЯ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ В УКРАЇНІ

Студентки **Новочадової Анастасії Вікторівни**
2м-ПСМ курсу
Освітньої програми
«Продюсерство сценічного мистецтва»
Спеціальності 026 «Сценічне мистецтво»
Галузі знань Мистецтво
Ступеня вищої освіти «Магістр»

Науковий керівник
доцент кафедри, кандидат мистецтвознавства
(почесне, вчене звання, науковий ступінь)

Васильєв Сергій Сергійович
(ПІБ наукового керівника)

Київ - 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІНКЛЮЗИВНА ОСВІТА ЯК СФЕРА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	9
1.1 Інклюзивна освіта: сутність, завдання та принципи.....	9
1.2 Механізми забезпечення інклюзивної освіти у міжнародних документах і законодавстві.....	20
1.3 Національне законодавство у сфері інклюзивної освіти.....	30
1.4 Зарубіжний досвід інклюзивної освіти.....	37
РОЗДІЛ 2. ІНКЛЮЗИЯ В ТЕАТРІ. ВИСТАВИ З УРАХУВАННЯМ СПРИЙНЯТТЯ НЕЗРЯЧИХ ТА СЛАБОЗОРИХ ГЛЯДАЧІВ.....	55
2.1 Основні поняття.....	55
2.2 Різновиди вистав адаптованих для сприйняття незрячих та слабозорих реципієнтів.....	58
РОЗДІЛ 3. РОБОТА НАД РЕАЛІЗАЦІЄЮ ВИСТАВИ ТЕАТРУ ВІДЧУТТІВ	60
3.1 Загальні принципи роботи над інклюзивною виставою.....	60
3.2 Основні компоненти вистави театру відчуттів.....	63
3.3 Робота над адаптацією драматургічного матеріалу.....	65
3.4 Специфіка роботи акторів із глядачами.....	67
ВИСНОВКИ.....	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРА.....	79

ВСТУП

Оскільки для людей з інвалідністю більшість мистецьких ресурсів залишаються недоступними, особливо актуальними сьогодні стають питання, присвячені вивченню саме інклюзивного театрального продукту, який тільки починає розвиватися в українському культурному сучасному просторі.

Інклюзивний театральний продукт – це вид вистави, котрий створюється з урахуванням сприйняття людей з інвалідністю, з певними технічними та мистецькими адаптаціями для максимального включення всіх реципієнтів у соціокультурний процес. Кожна вистава має враховувати конкретні форми нозології людей з інвалідністю.

Ми розглянемо створення інклюзивних театральних проєктів, зокрема вистав із урахуванням сприйняття незрячих і слабозорих глядачів, різновиди та специфіка постановок такого формату, а саме вистави з тифлокоментуванням або аудіодискрипцією, вистави у темряві або із закритими очима, вистави театру відчуттів.

Водночас здійснено спробу висвітлити практику створення інклюзивних проєктів з урахуванням сприйняття незрячих і слабозорих глядачів у міжнародному й українському театральному просторі.

Передусім матеріалом для цього аналізу є мистецький досвід таких театрів: «Arena Stage Theatre» (США), «Ансамбль Берлінер» («The Berliner Ensemble») у Німеччині, «Королівський національний театр» («The Royal National Theatre»), «Північна опера» («Opera North») у Великій Британії, «Театр у темряві» («A theatre in the dark») і «Сліпого кафе» («The blind cafe») у США, театральна компанія «Театр почуттів» («Theatre of senses») у Литві, а також творча діяльність театрів України: Івано-Франківського академічного обласного театру ляльок ім. Марійки Підгірянки, Малого драматичного театру, Київського національного академічного театру оперети, театру «Мізантроп», театральної компанії «U!ZAHVATI», стаціонарного аудіотеатру «Театр Вух».

Інклюзія з кожним роком починає входити в повсякденне життя українців – вводиться поняття окремих інклюзивних класів та інклюзивних шкіл, формуються інклюзивні гуртки та секції. У 2009 році в Україні було ратифіковано основні міжнародні документи у сфері забезпечення прав дітей згідно зі світовими стандартами освіти, соціального захисту та охорони здоров'я. У статті 24 Конвенції ООН про права людей з інвалідністю визначено обов'язок держави щодо реалізації інклюзивної моделі освіти.

Важливим завданням у сучасному соціокультурному середовищі є створення паритетного суспільства. Тому дедалі частіше спостерігається підвищений інтерес до теми інклюзії як в науковому, так і в мистецькому середовищі, що і обумовлює актуальність теми даного дослідження.

Мета інклюзії в цілому полягає у ліквідації соціальної ізоляції (виключення), що є наслідком негативного ставлення до поняття різноманітності та індивідуальності. Оскільки для людей з інвалідністю більшість технічних, мистецьких, наукових ресурсів залишаються недоступними, особливу актуальність на сьогодні набувають питання присвячені вивченню саме інклюзивного театру, який тільки починає свій розвиток в українському сучасному просторі.

Одна із головних характеристик сучасного ефективного театру ляльок – це здатність задовольняти потреби всіх людей, тобто бути інклюзивним.

Саме тому з кожним роком в Україні з'являються нові експериментальні проекти - бейбі театр (вистави для дітей від 1-го до 3-х років), вистави іноземними мовами, імерсивні вистави, онлайн-вистави, інклюзивні вистави.

Інклюзивні проекти націлені не лише на людей з інвалідністю, але й загалом сприяють розвитку паритетного суспільства, зменшенню дискримінаційних практик, культурному та освітньому розвитку всіх членів спільноти. Митці при цьому мають чітко розмежовувати види інклюзивного театру та сформулювати принципи роботи для кожного соціокультурного проекту окремо.

Питання інклюзії в Україні сьогодні набуває особливого значення у всіх сферах нашого життя. За офіційними статистичними даними, внаслідок розвитку інклюзивного навчання за останні п'ять років досягнуто зростання більше, ніж у 6 разів кількості учнів, охоплених інклюзивним навчанням, зростання кількості інклюзивних класів у 7 разів.

Освітні та культурні інституції напряду залежать одна від одної. З появою інклюзивних шкіл або окремих класів на базі закладів культури з'являються інклюзивні соціокультурні проекти.

Подеколи адаптують вже готові мистецькі продукти, інші на етапі задуму враховують інклюзивну складову частину. Сьогодні в Україні офіційної статистики щодо кількості незрячих і слабозорих людей немає, проте за неофіційними даними це приблизно 100 тисяч людей, із них понад 10 тисяч – діти. Із 2017 р. було прийнято новий Закон України «Про освіту», в якому сказано, що діти з особливими освітніми потребами мають повне право здобувати освіту в усіх закладах освіти незалежно від «встановлення інвалідності».

Останнім часом у світі спостерігається зростання загального числа людей із порушенням зору, у тому числі їх частка серед дітей. За деякими статистичними оцінками, слабозорих дітей у світі зареєстровано більше 5 млн із щорічним приростом на 0,08% (Баннікова, Бутов, 2012).

Інклюзивні проекти націлені не лише на людей з інвалідністю, але й загалом сприяють розвитку паритетного суспільства, зменшенню дискримінаційних практик, культурному й освітньому розвитку всіх членів спільноти.

Митці мають чітко розмежовувати види інклюзивного театру та сформулювати принципи роботи для кожного соціокультурного проекту окремо.

Кожна інклюзивна вистава задля надання якісного мистецького продукту має звертати увагу на конкретні форми нозології людей із інвалідністю.

Нині відсутній змістовний і технічний аналіз щодо особливостей реалізації інклюзивних театральних вистав, тож варто створити типологізацію та виокремити основні мистецькі прийоми театральних вистав з урахуванням різних форм інвалідності реципієнтів.

Таке міждисциплінарне дослідження є актуальним для України, оскільки викликає зацікавлення не тільки театральної спільноти, а й соціальних працівників, психологів, наукового кола та громадськості.

Аналіз досліджень. Інклюзивний театр у контексті терапевтичних аспектів вивчали такі науковці: А. Колупаєва, О. Татарченко (2016), С. Рибаківа (2007), М. Кисельова (2006), О. Шлемко (2017), О. Чеботарьова (2018). Теоретичні аспекти творчих пошуків інклюзивного театру досліджували у своїх працях: А. Єваєва, В. Пономарьов (2019), О. Рубцова, А. Сидоров (2017), О. Ушаков (2012), Ю. Литвиненко (2018), Р. Гюргенс, Б. Расмусен (2010), Е. Фокс, Х. Макферсон (2015), Н. Мелцер, М. Вюнше (2020), Б. Кетлінська (2019).

Сучасні підходи до проблеми комплексної реабілітації та включення у соціокультурний процес слабозорих дітей розглядали Р. Баннікова (2013), Л. Юхимчук (2019), Ю. Тулашвілі (2019), І. Свиридчук (2019).

Практичний досвід реалізації вистав з урахуванням сприйняття незрячих і слабозорих глядачів аналізувала Ю. Литвиненко (2018). У її статті розглянуто особливості функціонального навантаження театру, наводиться низка історичних прикладів, що підтверджують факт доступності театального мистецтва для незрячих. Розвиток і впровадження тифлокоментування у соціокультурні театральні процеси досліджували С. Ваньшин (2011), А. Демчук (2013).

Методологія дослідження. У процесі дослідження застосований описовий метод (для аналізу оригінальних театральних прийомів для різних форм інклюзивних вистав), методи емпіричного дослідження, спостереження, порівняння, моніторинг та статистичний аналіз для

створення загальної картини стану розвитку інклюзивного культурного продукту в Україні та закордоном.

Наукова новизна полягає в систематизації різних типів інклюзивних вистав й інтерпретації впровадження інклюзивних культурних проєктів у репертуари театрів України, зокрема у професійні театри ляльок. Здебільшого для людей з інвалідністю технічні, мистецькі, наукові ресурси залишаються недоступними, тому сьогодні особливої актуальності набувають питання, присвячені вивченню саме інклюзивного театру, який лише починає свій розвиток в українському сучасному просторі.

Під час порівняльного аналізу інклюзивного театру та інклюзивної вистави створили типологізацію інклюзивних вистав та виокремили основні мистецькі прийоми театральних вистав з урахуванням різних форм інвалідності реципієнтів.

Інклюзивний театр націлений не лише на людей з інвалідністю, але й сприяє загальному розвитку паритетного суспільства, зменшенню дискримінаційних практик, культурному та освітньому розвитку всіх членів спільноти, а митці мають чітко розмежовувати різновиди інклюзивного театру та формулювати принципи роботи для кожного соціокультурного проєкту.

Мета дослідження — дослідити особливості інклюзивного театру, виокремити основні типи інклюзивних театральних вистав та притаманні їм виражальні засоби. У процесі дослідження застосовано описовий метод (для аналізу оригінальних театральних прийомів для різних форм інклюзивних вистав), методи емпіричного дослідження, спостереження, порівняння, моніторинг та статистичний аналіз для створення загальної картини стану розвитку інклюзивного культурного продукту в Україні та закордоном.

Дослідити особливості створення театральних вистав із урахуванням сприйняття незрячих і слабозорих глядачів. Виокремити їх технічні та мистецькі складові частини.

Наукова новизна полягає в систематизації різних типів інклюзивних вистав й інтерпретації впровадження інклюзивних культурних проєктів у репертуари театрів України, зокрема у професійні театри ляльок. Здебільшого для людей з інвалідністю технічні, мистецькі, наукові ресурси залишаються недоступними, тому сьогодні особливої актуальності набувають питання, присвячені вивченню саме інклюзивного театру, який лише починає свій розвиток в українському сучасному просторі.

Під час порівняльного аналізу інклюзивного театру та інклюзивної вистави створено типологізацію інклюзивних вистав та виокремлено основні мистецькі прийоми театральних вистав з урахуванням різних форм інвалідності реципієнтів.

Інклюзивний театр націлений не лише на людей з інвалідністю, але й сприяє загальному розвитку паритетного суспільства, зменшенню дискримінаційних практик, культурному та освітньому розвитку всіх членів спільноти, а митці мають чітко розмежовувати різновиди інклюзивного театру та формулювати принципи роботи для кожного соціокультурного проєкту.

Об'єкт дослідження: Організація та проведення інклюзивних вистав. Впровадження зарубіжного досвіду в Україні.

Предмет дослідження: інклюзивна вистава.

Структура дипломної роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел інформації.

В першому розділі розглядається інклюзивна освіта як сфера відповідальності держави та громадянського суспільства.

Другий розділ присвячений інклюзії в театрі. Вистави з урахуванням сприйняття незрячих та слабозорих глядачів.

Третій розділ досліджує роботу над реалізацією вистави театру відчуттів.

Розділ 1. ІНКЛЮЗИВНА ОСВІТА ЯК СФЕРА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1 Інклюзивна освіта: сутність, завдання та принципи

Розвиток сучасної України й інтеграція у європейський простір значною мірою впливають на формування освітньої політики. Особливо це питання стосується забезпечення права дітей з ООП (особливі освітні потреби) на навчання.

Актуальність інклюзивної освіти полягає в тому, що в Україні станом на 01.01.2018 року проживає 7,6 млн дитячого населення, з яких упродовж 2018–2019 навчального року 37,7 тис. дітей навчаються в спеціальних закладах загальної середньої освіти, 15,8 тис. дітей – у санаторних школах і лише 11,8 тис. дітей охоплені інклюзивним навчанням у звичайних школах [1]; [2]; [3].

Отже, запровадження інклюзивного освітнього середовища є надзвичайно важливим і актуальним питанням для нашої держави.

Сьогодні інклюзивна освіта є не лише однією з фундаментальних засад розвитку освіти, але й філософією розуміння участі людини у житті суспільства.

Поняття інклюзії (англ. inclusion – включення; франц. inclusif – той, хто включає в себе; лат. include – заключаю, включаю) – означає процес активного включення в суспільні стосунки всіх громадян, незалежно від їхніх фізичних, інтелектуальних, культурних, мовних, національних та інших особливостей [4].

Ідея інклюзії, що виникла внаслідок усвідомлення цінності людської багатоманітності і відмінностей між людьми, виключає будь-яку дискримінацію та відображає одну з головних ознак демократичного суспільства: усі діти є цінними членами суспільства і мають рівні права, зокрема щодо отримання освіти, незважаючи на особливості їхнього психофізичного розвитку. Водночас у розумінні багатьох людей інклюзія пов'язана лише з особами, які мають «інвалідність» – міру втрати здоров'я у

зв'язку із захворюванням, травмою (її наслідками) або вродженими вадами, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження життєдіяльності особи» [5]. Так, особи з інвалідністю – це особи, які мають стійкі фізичні, психічні, інтелектуальні чи сенсорні порушення, що можуть заважати повній та ефективній участі таких осіб у житті суспільства на рівні з іншими [5]. Проте діти, які потребують інклюзивної освіти, можуть і не мати інвалідності, але вони мають ООП.

Згідно з Законом України «Про освіту» дитина з ООП – «це особа, яка потребує додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою забезпечення її права на освіту» [6].

ЮНЕСКО розглядає дітей з ООП як широке поняття. Зокрема, до дітей з ООП ЮНЕСКО відносить дітей, які мають такі порушення в розвитку: емоційні і поведінкові, мовлення та спілкування, труднощі в навчанні, затримка/обмеження інтелектуального розвитку, фізичні/нейромоторні, зору, слуху.

Цей список доповнюють діти, які виховуються у несприятливому середовищі; діти, що належать до груп етнічних меншин; діти вулиці та діти з ВІЛ-інфекцією/СНІДом. Для роботи з такими дітьми важливо розуміти відмінності між поняттями «виключення», «сегрегація», «інтеграція» й «інклюзивна освіта».

«Виключення» виникає, коли учнів у будь-який спосіб, прямо чи опосередковано, позбавляють доступу до освіти або відмовляють у такому доступі.

«Сегрегація» – це ситуація, у якій діти з ООП отримують освіту у відокремлених закладах (установах), пристосованих до різних або до певного виду порушень дітей, в ізоляції від інших дітей.

«Інтеграція» – це процес влаштування дітей з ООП до існуючих закладів освіти з розумінням того, що діти з ООП зможуть пристосуватися до стандартизованих вимог таких закладів [7]. Концепція інклюзивної освіти отримала розвиток із концепції інтеграції, що застосовується під час

переходу до нових підходів освіти дітей з ООП. Порівняння відмінностей цих концепцій дає можливість виокремити принципово важливі аспекти.

Так, інтеграція дітей з ООП відбувається шляхом перенесення елементів спеціальної освіти у систему загальної освіти. За таких умов лише незначна частина дітей з ООП може бути повністю включена у систему звичайних шкіл.

Основним обмеженням інтеграції стало те, що за таких умов не відбуваються зміни в організації освітнього процесу, тобто у програмах, методиках і стратегіях навчання. Відсутність таких організаційних змін під час інтеграції стала основним бар'єром для реалізації політики і впровадження практик включення дітей з ООП у загальноосвітнє середовище. Переосмислення цього процесу призвело до появи нового терміну – «інклюзивна освіта».

Зокрема, інклюзивна освіта передбачає, що бар'єри і труднощі у навчанні, з якими стикаються учні з ООП у школах, відбуваються через існуючу практику освітнього процесу, а також через негнучкі методи навчання. За умов інклюзивної освіти необхідно не адаптувати учнів до існуючих вимог школи, а реформувати заклади освіти, шукати інші педагогічні підходи до навчання таким чином, щоб враховувати ООП учнів.

Вперше термін «інклюзивна освіта» був використаний у Саламанській декларації, прийнятій на Всесвітній конференції у 1994 році за підтримки ЮНЕСКО, згідно з якою інклюзивна освіта ґрунтується на певній системі принципів – базових вимог, виконання яких забезпечить її ефективність, а саме:

- кожна дитина має унікальні особливості, інтереси, здібності й освітні потреби;
- усі діти мають навчатися разом у будь-яких випадках, коли це виявляється можливим, незважаючи на певні труднощі чи відмінності, що існують між ними;

- заклади освіти мають визнавати і враховувати різноманітні потреби своїх учнів, узгоджуючи різні види і темпи навчання;
- заклади освіти повинні забезпечувати якісну освіту для всіх, розробляючи відповідні навчальні плани, стратегії викладання, вживаючи організаційних заходів;
- діти мають отримувати будь-яку додаткову допомогу, яка може знадобитися їм в освітньому процесі;
- інклюзивна освіта – найефективніший засіб, що гарантує солідарність, співучасть, взаємодопомогу, розуміння між дітьми [8].

Однак інклюзивна освіта не ставить за мету зробити всіх однаковими. Інклюзивна освіта в широкому розумінні передбачає створення рівних можливостей для всіх дітей з ООП і забезпечення їх успіху в освітньому процесі та подальшому житті.

Інклюзивна освіта – це комплексний процес забезпечення рівного доступу до якісної освіти шляхом організації навчання дітей у закладах освіти на основі застосування особистісно орієнтованих методів навчання з урахуванням їхніх індивідуальних особливостей у навчально-пізнавальної діяльності [9].

Саме тому інклюзивна освіта передбачає розроблення і запровадження широкого спектра освітніх стратегій та освітніх послуг для більш гнучкого реагування на розмаїття ООП учнів.

Варто підкреслити, що інклюзивна освіта є альтернативою системі спеціальної освіти, за якою діти навчаються окремо від інших дітей або на індивідуальній формі здобуття освіти. Розвиток інклюзивної освіти у жодному разі не зменшує значення спеціальної освіти, оскільки інклюзивна освіта є одним із напрямів освіти, варіантом надання освітніх послуг дитині з ООП.

За визначенням ЮНЕСКО інклюзивна освіта – це процес звернення і відповіді на різноманітні освітні потреби дітей через забезпечення їхньої

участі у навчанні, культурних заходах і житті громади та зменшення виключення в освіті.

Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) розглядає інклюзивну освіту крізь призму концепції «Школа, дружня до дитини», де створюється середовище для якісного й ефективного навчання з відповідними фізичними умовами, політикою і послугами.

Згідно з концепцією ЮНІСЕФ «Школа, дружня до дитини»:

- виявляє виключених із групи дітей і долучає їх до освіти;
- визнає освіту правом кожної дитини;
- сприяє дотриманню прав і благополуччя кожної дитини;
- надає обов'язкову безоплатну освіту, доступну для дітей з груп ризику;
- поважає відмінності і забезпечує рівноправність в освіті для всіх дітей;
- відповідає освітнім потребам дитини, а також гендерному, етнічному, релігійному і соціальному розмаїттю [10].

Таблиця 1.1 Функції інклюзивної освіти

Сутність	Характеристика
Правова	<ul style="list-style-type: none"> • забезпечення права дітей з ООП на здобуття освіти в умовах звичайних закладів освіти за місцем проживання дитини; • попередження і боротьба з виключенням в освіті; • виявлення й усунення чинників, що перешкоджають реалізації права дитини з ООП на освіту на умовах рівності і доступності
Соціалізації	<ul style="list-style-type: none"> • засвоєння дітьми з ООП широкого кола цінностей, соціальних ролей і очікувань, на основі яких складається повсякденне життя людей, а також цінностей, що пропагуються закладом освіти; • формування людської особистості на основі засвоєння дітьми з ООП знань, навичок, цінностей культурної спадщини, накопичених соціумом; • включення дітей з ООП у соціокультурний простір класу, школи, громади, держави
Виховна	<ul style="list-style-type: none"> • формування позитивного і толерантного ставлення суспільства до осіб з ООП як до рівних, створення

	соціокультурного середовища; • формування у дітей з ООП почуття поваги і власної гідності, усвідомлення, що вони є повноцінними членами суспільства
Освітня	• засвоєння дітьми з ООП системи знань, умінь і навичок, необхідних для розвитку потенціалу та подальшої успішної інтеграції у суспільство
Економічна	• підготовка осіб з ООП до трудової діяльності, розвиток і використання їхнього потенціалу на ринку праці; • зменшення кількості громадян, що перебувають на соціальному забезпеченні у держави.

Отже, інклюзивна освіта передбачає створення освітнього середовища, яке б відповідало потребам і можливостям кожної дитини.

Світовий Банк підтримує думку про те, що основним принципом інклюзивної школи є право всіх дітей вчитися разом незалежно від особливостей або відмінностей між ними. Інклюзивні школи повинні визнати різноманітність освітніх потреб і відповідати потребам учнів [11].

ОЕСР зазначає, що з метою адекватного підходу до дітей з ООП необхідно виділити додаткові ресурси для підтримки освіти у тому випадку, коли в учнів виникають особливі труднощі в доступі до освіти [12].

Комітет із прав осіб з інвалідністю ООН визначає інклюзивну освіту як:

- фундаментальне право всіх учнів. Важливо, що це право належить кожному конкретному учню, а не батькам чи опікунам. Відповідальність батьків у цьому випадку підпорядковується праву дитини;

- принцип, який цінує добробут усіх учнів, поважає невід’ємну гідність і самостійність, визнає індивідуальні потреби і здатність бути ефективно включеним у суспільне життя та робити у нього свій внесок;

- спосіб реалізації інших прав людини. Це основний спосіб, за допомогою якого особи з ООП можуть покінчити з бідністю, отримати можливість повноправної участі у житті своїх громад і домогтися захисту від експлуатації. Це також є основним способом для побудови інклюзивного суспільства;

- результат процесу безперервного і проактивного зобов'язання щодо ліквідації бар'єрів, які перешкоджають праву на освіту, разом із відповідними змінами в культурі, політиці та практиці звичайних шкіл з метою прийняття й ефективного включення усіх учнів [13].

Науковці Великобританії Тоні Бут і Мел Ейнскоу під інклюзивною освітою розуміють стратегію, яку розробляють і реалізують учасники освітнього процесу (діти, батьки, адміністрація та працівники школи) і яка дає змогу подолати бар'єри на шляху здобуття освіти будь-якою дитиною [14].

Для цього вчені розробили механізм самооцінювання «індекс інклюзії», що ґрунтується на трьох ключових аспектах: **інклюзивній культурі, інклюзивній політиці та інклюзивній практиці.**

Створення інклюзивної культури передбачає формування такої ціннісної системи, що забезпечує виникнення у закладі освіти атмосфери доброзичливості, безпеки та прийняття, яка б стимулювала учнів до співпраці і взаємодопомоги.

Така інклюзивна культура сприяє створенню єдиної системи цінностей, що приймається і поділяється усіма. Розвиток школи стає постійним і безперервним процесом. Розроблення інклюзивної політики відбувається через побудову чіткої структури цілей і принципів керування освітнім процесом. Стратегія роботи закладу освіти спрямована на формування інклюзивного освітнього середовища для всіх учнів. Вона заохочує заклад охоплювати всіх дітей, які проживають у даній місцевості, і докладати зусиль для мінімізації чинників, що призводять до їх виключення. Політика щодо надання підтримки регулює всі заходи, які посилюють спроможність закладу освіти враховувати у своїй діяльності різноманітні ООП, виходячи з принципу цінності кожної дитини. Розвиток інклюзивної практики окреслює шляхи того, чому і як навчають і навчаються на основі інклюзивних цінностей та політики, а також як інклюзивні цінності впливають на структурування і зміст освітнього процесу.

Освітній процес будується таким чином, що в навчанні від початку враховуються ООП. Передбачається, що діти, допомагаючи одне одному, самі стають ресурсом для навчання. Дорослі співпрацюють між собою і всі разом несуть спільну відповідальність за навчання дітей [15].

Отже, інклюзивна освіта вимагає радикальних змін від закладів освіти. Вона передбачає істотні зміни в культурі, політиці і практичній діяльності закладів освіти, а також створення інклюзивного освітнього середовища – сукупності умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку дітей з урахуванням їхніх потреб і можливостей.

Традиційний освітній процес	Інклюзивний освітній процес
1. Діти з ООП навчаються виключно у закладах спеціальної освіти або вдома.	1. Діти з ООП навчаються у звичайних закладах освіти й отримують психологопедагогічну допомогу.
2. ООП дітей в освітньому процесі не враховуються.	2. ООП є основою для планування освітнього процесу.
3. Освітні цілі для всіх дітей однакові.	3. Освітні цілі визначаються залежно від ООП дитини.
4. Усі учні мають опанувати уніфікований освітній план у визначені терміни.	4. Для кожного учня з ООП розробляється індивідуальна програма розвитку. За потреби розробляється індивідуальний навчальний план.
5. Оцінювання проводиться за однаковим підходом для всіх.	5. Використовуються адаптовані стратегії і методи оцінювання.
6. Оцінювання результатів навчання відбувається шляхом порівняння із загальним освітнім планом на основі визначених критеріїв навчальних досягнень учнів.	6. Основним критерієм успішності є індивідуальні досягнення учня з ООП.
7. Успішність кожного учня визначається порівнюючи з	7. Успішність навчання розглядається

<p>найкращими результатами.</p> <p>8. Батьки є пасивними учасниками освітнього процесу.</p>	<p>на основі врахування прогресу в розвитку дитини.</p> <p>8. Батьки беруть активну участь в освітньому процесі; на них покладені певні зобов'язання. Інклюзивна школа – це заклад загальної середньої освіти</p>
---	---

Інклюзивна школа – це заклад загальної середньої освіти, «який забезпечує інклюзивну освіту як систему освітніх послуг, зокрема: адаптує освітні програми, фізичне середовище, методи і форми навчання; використовує існуючі в громаді ресурси; залучає батьків; співпрацює з фахівцями для надання спеціальних послуг відповідно до різних ООП дітей; створює позитивний клімат в освітньому середовищі» [16].

Інклюзивна освіта стосується не лише дітей з ООП та їхніх батьків, а й інших учнів. У цьому процесі важливою є роль педагогічних працівників, зокрема, щоб кожна дитина могла вчитися з найбільшою для себе користю.

Тому інклюзивна освіта – це системний процес налагодженої взаємодії усіх учасників освітнього процесу, ефективність якого залежить від усвідомлення переваг інклюзивної освіти:

- для дітей з ООП. Можливість навчатися за місцем проживання; можливість соціалізації зі своїми однолітками; особистісно орієнтоване спрямування навчально-виховного процесу з урахуванням сильних сторін і здібностей учня; можливість отримувати додаткові освітні послуги; подальша інтеграція у суспільство, вступ до закладів вищої освіти тощо;

- для решти дітей. Розуміння багатоманітності; діти вчаться природно сприймати і толерантно ставитися до ООП, налагоджувати та підтримувати дружні стосунки з дітьми, які відрізняються від них; діти вчаться співробітництву, взаємодопомозі, співчуттю;

- для батьків дітей з ООП. Можливість брати участь в ухваленні рішень щодо навчання своєї дитини; краще розуміння ООП своїх дітей; допомагає сформулювати чітку мету освітнього процесу дитини;
- для батьків інших дітей. Розширити своє розуміння і сприйняття інклюзивної освіти, можливість підтримати інших батьків;
- для педагогічних працівників. В інклюзивному класі педагоги, працюючи із дітьми з ООП, прагнуть до професійного розвитку, оволодівають різноманітними методами навчання і розвитку дітей з ООП; інклюзивна освіта допомагає налагодити співпрацю педагогічних працівників у закладі освіти і застосовувати командний підхід до реалізації освітнього процесу, а також отримувати методичну та консультативну допомогу від фахівців ІРЦ і РЦПО;
- для адміністрації закладів освіти. Створення у закладах освіти спеціальних умов: забезпечення безперешкодного доступу до будівель і приміщень закладів освіти; забезпечення закладів освіти необхідними навчально-методичними посібниками, підручниками, спеціальним обладнанням; забезпечення відповідного штату педагогічних працівників (асистента вчителя, вчителя-дефектолога, практичного психолога та інших); активне залучення батьків до процесу навчання дитини;
- для суспільства. Формування активного члена суспільства, який робить внесок у розбудову держави; розвиток інклюзивної культури у суспільстві: формування почуття толерантності, терпимості, милосердя, взаємоповаги, сприйняття відмінностей інших людей. Пошук теоретичних засад інклюзивної освіти потребує міждисциплінарного підходу, що насамперед пов'язаний з такими науками як філософія, спеціальна педагогіка, спеціальна психологія, соціологія, право й етика.

Філософія визначає методологічні підходи в поясненні педагогічних явищ і процесів, значення навчання дітей з ООП в розвитку суспільства

Спеціальна педагогіка визначає мету, завдання, закономірності, принципи, зміст, форми і методи навчання та виховання дитини з ООП

Спеціальна психологія дає змогу більш точно зрозуміти психологічні особливості розвитку дитини, що є підґрунтям для побудови навчально-виховного процесу дітей з ООП

Соціологія пояснює вплив середовища на формування дитини з ООП, розкриває механізми соціалізації дитини ООП в умовах інклюзивного навчання

Право дає можливість захищати інтереси дітей з ООП на основі міжнародних документів і національного законодавства

Етика визначає основні морально-етичні вимоги до діяльності педагогічних працівників

Отже, інклюзивна освіта – це безперервний процес, спрямований на створення інклюзивного освітнього середовища на основі принципів толерантного ставлення, поваги до індивідуальних особливостей дитини і недопущення дискримінації.

Інклюзивна освіта передбачає освіту кожній дитині, незважаючи на наявність ООП, надає можливість дитині з ООП бути включеною у загальний освітній процес за місцем проживання шляхом адаптації змісту освіти й умов навчання, що в подальшому дає змогу їй стати рівноправним членом суспільства.

1.2 Механізми забезпечення інклюзивної освіти у міжнародних документах і законодавстві

В основі трансформації системи освіти та розвитку інклюзивної освіти лежать, насамперед, міжнародні документи – декларації і конвенції, що ухвалюються Організацією Об'єднаних Націй (ООН), які понад півстоліття є визнаним міжнародними законотворцями у сфері освіти.

Варто зазначити, що Україна є однією з країн-засновниць ООН і бере активну участь у її діяльності з 1945 року. Імплементация міжнародних норм, у тому числі й ухвалених ООН, у законодавство України здійснюється на основі норм Конституції України та Закону України «Про міжнародні договори України».

Так, відповідно до Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. А згідно з Законом України «Про міжнародні договори України», міжнародні договори України, що стосуються прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, зокрема і права на освіту, підлягають ратифікації шляхом ухвалення відповідного закону, невід'ємною частиною якого є текст міжнародного договору [17].

Відповідно до Статуту ООН, Генеральна Асамблея ООН організовує дослідження та надає рекомендації, у тому числі з метою сприяння міжнародному співробітництву у сфері освіти (ст. 13). Крім того, ООН сприяє вирішенню міжнародних проблем в освітній сфері (ст.55).

Питаннями освіти у структурі ООН безпосередньо займається спеціалізована установа – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), зусилля якої спрямовані на забезпечення доступу до освіти, ліквідацію неписьменності серед дорослих і дітей, підвищення якості освіти та підготовку педагогічних кадрів, а також розвиток інклюзивної освіти.

Право людини на освіту визнається ООН одним з основоположних прав і закріплене практично в усіх ключових документах ООН.

Основним документом, що забезпечує право людини на міжнародному рівні є Загальна декларація прав людини, схвалена і проголошена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 року, яка закріплює право людини на освіту – здобуття певного обсягу знань, культурних навичок, професійної орієнтації, що необхідні для нормальної життєдіяльності в сучасному суспільстві. Так, у ст. 26 зазначеного документа вказано, що кожна людина має право на освіту; освіта має бути безоплатною, хоча б початкова та загальна; початкова освіта повинна бути обов'язковою.

Технічна і професійна освіта повинні бути загальнодоступними, а вища освіта – однаково доступна для всіх на основі здібностей кожного, спрямована на повний розвиток особистості та підвищення поваги до прав людини й основних свобод. Освіта також має сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами. Батьки мають пріоритетне право у виборі виду освіти для своїх неповнолітніх літніх дітей [18].

На положенні **Загальної декларації прав людини**, зокрема на її принципах недопущення дискримінації і праві людини на освіту, ґрунтується Конвенція про боротьбу з дискримінацією у сфері освіти, схвалена ООН 14 грудня 1960 року. Згідно з Конвенцією термін «дискримінація» охоплює будь-яку відмінність, виняток, обмеження або перевагу за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, економічного становища або місця народження, що має на меті (або наслідком якої є) знищення чи порушення рівності відносин у сфері освіти.

У ст. 1 Конвенції визначено, що дискримінацію варто розуміти як закриття для будь-якої особи або групи доступу до освіти; обмеження освіти; створення або збереження окремих систем освіти чи закладів освіти. Згідно з цим документом держави зобов'язалися розробити і впроваджувати загальнодержавну політику для здійснення рівних можливостей у сфері освіти, зокрема, зробити початкову освіту обов'язковою та безоплатною;

забезпечити в усіх державних закладах рівні умови щодо якості навчання (ст. 4) [19].

Загальна декларація прав людини отримала подальший розвиток у ст. 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, схваленому ООН 16 грудня 1966 року, де передбачено права кожної людини на обов'язкову та безоплатну початкову освіту, а також на поступовий перехід до безоплатної середньої і вищої освіти. Крім того, у Пакті міститься зобов'язання поваги до права батьків обирати заклад освіти для дітей [20].

Одним з ключових документів ООН, де значна увага приділяється праву дитини на освіту, є Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року, ратифікована Постановою Верховної Ради України №789-ХІІ від 27 лютого 1991 року [21]. У ст. 3 Конвенції ООН про права дитини наголошується, що в усіх діях щодо дітей передусім мають враховуватися їхні інтереси, саме тому дитина з ООП не повинна бути ізольованою від своїх батьків. Право всіх без винятку дітей на здобуття освіти є ключовим положенням цієї Конвенції, тому що освіта є самоцінною і визнається найголовнішим правом кожної людини.

Праву дітей на освіту присвячена ст. 28 Конвенції, згідно з якою «держави визнають право дитини на освіту з метою поступової реалізації цього права на основі надання рівних можливостей» [22]. У Конвенції зазначається, що «неповноцінна в розумовому або фізичному відношенні дитина має вести повноцінне і достойне життя в умовах, які забезпечують її гідність, сприяють почуттю впевненості в собі та полегшують її активну участь у житті.

Неповноцінна дитина має право на ефективний доступ до послуг у сфері освіти, професійної підготовки, медичного обслуговування, відновлення здоров'я, підготовки до трудової діяльності і доступу до засобів відпочинку, що призводить до найбільш повного залучення дитини в соціальне життя та досягнення розвитку її особистості, включаючи культурний і духовний розвиток дитини» [22].

5–9 березня 1990 року у м. Джонтъєні (Таїланд) відбулася Всесвітня конференція «Освіта для всіх» за участі понад 150 країн, а також міжнародних організацій, що поклала початок міжнародному руху із забезпечення базової освіти для всіх дітей.

В ухваленій на конференції Всесвітній декларації про освіту для всіх стверджувалося, що всім дітям, підліткам і дорослим має бути надана можливість здобуття базової освіти на прийнятному рівні, тому система закладів освіти повинна реформуватися таким чином, щоб задовольняти індивідуальні потреби дітей. Ключовими аспектами декларації стали загальний доступ до навчання, сприяння забезпеченню рівності, збільшення засобів і масштабів базової освіти, а також покращення умов для освіти та зміцнення партнерських зв'язків.

Крім того, у Всесвітній декларації наголошувалося про необхідність забезпечення рівного доступу до освіти осіб з інвалідністю як невіддільної частини системи освіти [23].

Шляхи реалізації права рівних можливостей на здобуття освіти особами з інвалідністю і визнання інтегрованого освітнього середовища, тобто звичайних масових закладів загальної середньої освіти як пріоритетного, окреслено в Стандартних правилах забезпечення рівних можливостей для осіб з інвалідністю, затверджених 20 грудня 1993 року Генеральною Асамблеєю ООН. Зокрема, правило 6 стосується сфери освіти та визначає «принципи рівних можливостей у сфері початкової, середньої і вищої освіти для дітей, молоді та дорослих, які мають інвалідність. Освіта осіб з інвалідністю є обов'язковою і має бути невіддільною частиною системи загальної освіти. Держава має забезпечити гнучкість освітніх програм, надавати високоякісні навчальні матеріали, а також покращити підготовку педагогічних працівників» [24].

Інноваційний підхід до інклюзивного навчання був представлений на Всесвітній конференції щодо освіти осіб з ООП: доступ і якість, проведеної за підтримки ЮНЕСКО в Іспанії, в м. Саламанці 7–10 червня 1994 року.

Понад 300 учасників, які представляли 92 уряди та 25 міжнародних організацій, зібралися для досягнення мети «Освіти для всіх».

За результатами конференції було ухвалено **Саламанську декларацію** про принципи, політику і практичну діяльність у сфері освіти осіб з ООП та Рамки Дій щодо освіти осіб з ООП. Це перший міжнародний документ, де введено термін «інклюзивне навчання», «інклюзивна школа», «особливі освітні потреби» і проголошено керівні принципи впровадження інклюзивної освіти на національному рівні. Керівний принцип, на якому ґрунтуються Рамки дій, полягає у тому, що «школи повинні приймати всіх дітей, незважаючи на їхні фізичні, інтелектуальні, соціальні, емоційні, мовленнєві або інші особливості.

До них належать діти з ООП; безпритульні та діти, які працюють; діти з віддалених районів або вихідці із кочового населення; діти, які належать до мовних, етнічних або культурних меншин, та діти з інших, менш сприятливих або маргіналізованих районів чи груп населення. Згідно з цими Рамками дій, багато дітей стикаються із труднощами у навчанні, а, отже, мають особливі освітні потреби. Заклади освіти мають шукати шляхи успішного навчання всіх дітей, включаючи дітей, у яких є серйозні порушення розвитку та інвалідність» [25]. Саме у зв'язку з цим виникла концепція інклюзивної школи.

«Проблема, з якою стикається інклюзивна школа, полягає у розробці педагогічних методів, орієнтованих на потреби дітей, здатних забезпечити успішне навчання всіх дітей, включаючи дітей із серйозними порушеннями розвитку та інвалідністю. Заслуга таких шкіл полягає не тільки в тому, що вони можуть забезпечити якісну освіту для всіх дітей; їх створення є одним із вирішальних кроків у сприянні зміни дискримінаційних поглядів, у створенні сприятливої атмосфери в громадах і в розвитку інклюзивного суспільства» [25].

Основний принцип інклюзивної школи полягає у тому, що «всі діти повинні навчатися разом у будь-яких випадках, коли це є можливим,

незважаючи ні на які труднощі або відмінності, що існують між ними. Інклюзивні школи мають визнавати і враховувати різні потреби своїх учнів шляхом приведення у відповідність різних видів і темпів навчання, а також забезпечення якісної освіти для всіх шляхом розробки належних навчальних планів і стратегії викладання, створення організаційної структури, використання ресурсів і партнерських зв'язків з їхніми громадами.

Отже, зміст освіти має відповідати високим стандартам і потребам окремих осіб. Викладання повинно ґрунтуватися на досвіді і практичних потребах самих учнів, з метою їх кращої мотивації» [25]. Варто зауважити, що згідно з цими Рамками дій зарахування дітей у спеціальні школи або у спеціальні класи має бути винятком, рекомендованим тільки у тих рідкісних випадках, коли абсолютно очевидним є те, що навчання у звичайних класах не здатне задовольнити освітні чи соціальні потреби будь-якої дитини або якщо це необхідно для благополуччя цієї дитини чи інших дітей» [25].

Особливе значення в розвитку інклюзивної освіти відводиться закладу освіти. Так, кожна школа має нести колективну відповідальність за успіх чи невдачу усіх учнів. Команда педагогів, а не індивідуальний вчитель, повинна розділяти відповідальність за освіту дітей з ООП. Водночас батьки є привілейованими партнерами щодо ООП своєї дитини і, наскільки це можливо, потрібно надавати їм право обирати саме ту освіту, яку вони хочуть для своєї дитини.

Необхідно заохочувати батьків брати участь в освітніх заходах як вдома, так і в школі (де вони можуть ознайомитися з ефективними методами і дізнатися, яким чином потрібно організовувати заходи, не пов'язані з навчальним планом), а також у контролі за навчанням їхніх дітей та наданні їм підтримки [25].

Як зазначається у Рамках дій, успішна робота інклюзивних шкіл значною мірою залежить від завчасного виявлення дітей з ООП ще у ранньому дитинстві, оцінки їхнього розвитку. У зв'язку з цим необхідно розробляти освітні програми для дітей молодшого віку з метою підготовки їх

до вступу до школи. Важлива роль у розвитку інклюзивних шкіл належить підготовці педагогічних працівників. Також до роботи необхідно залучати викладачів з інвалідністю, які можуть бути прикладом для дітей з інвалідністю.

З метою забезпечення послуг для дітей з ООП органам освіти потрібно розвивати служби підтримки. «Допомога звичайним школам може надаватися як закладами підготовки педагогічних працівників, так і персоналом спеціальних шкіл, які надають підтримку іншим установам. Спеціальні школи потрібно використовувати як ресурсні центри для звичайних шкіл, що надають пряму підтримку дітям з ООП. Як звичайні заклади освіти, так і спеціальні школи можуть забезпечувати доступ до конкретного обладнання та матеріалів, а також професійну підготовку, яка не передбачена у звичайних класах» [25].

Загалом у Саламанській декларації зазначено, що розвиток інклюзивних шкіл повинен стати основним напрямом державної політики. «Розвиток інклюзивних шкіл як найефективніший засіб забезпечення освітою всіх необхідно визнати основним напрямом державної політики і виділити його як пріоритет у програмах розвитку країни. Тільки таким чином можливо мобілізувати відповідні ресурси...

Поряд із тим, що громади можуть відігравати ключову роль у розвитку інклюзивних шкіл, важливе значення мають заохочувальні заходи та підтримка держав у пошуку ефективних і прийнятних рішень» [25].

Зазначається, що дійсно можна було б розпочати з надання допомоги тим школам, які висловили бажання впроваджувати інклюзивне навчання і приступити до проведення експериментальних проектів в окремих регіонах з метою набуття досвіду та поступового його широкого впровадження.

Копенгагенська декларація про соціальний розвиток ухвалена Всесвітньою зустріччю на вищому рівні в інтересах соціального розвитку 6–12 березня 1995 року. Учасники зустрічі проголошували соціальний розвиток як пріоритетне завдання міжнародного співтовариства, особливо щодо тих,

хто страждає від злиднів, безробіття і соціальної ізоляції. Згідно з зобов'язанням 6 Декларації уряди держав-учасниць мають сприяти доступу дітей до закладів освіти і забезпечити якість освіти з метою усунення нерівності, пов'язаної із соціальними умовами, і відмінностей за ознакою раси, національного походження, статі, віку або інвалідності [26].

Підхід щодо забезпечення освіти для всіх осіб відображено в Дакарських рамках дій: Освіта для всіх: виконання наших загальних зобов'язань, ухвалених Всесвітнім форумом із питань освіти у 2000 році. Згідно з цим документом усі заклади загальної середньої освіти з часом стануть «інклюзивно-орієнтованими», тобто будуть спроможні включити будь-яку дитину в освітній процес.

У Декларації наголошується на необхідності створення безпечних, здорових, інклюзивних умов у сфері освіти, що сприяють успішному навчанню.

Шість цілей програми «Освіта для всіх» стали найважливішими пріоритетами ЮНЕСКО:

- 1) розширення і вдосконалення комплексних заходів з догляду за дітьми молодшого віку та їх вихованню;**
- 2) забезпечення безоплатної та обов'язкової початкової освіти;**
- 3) задоволення освітніх потреб молоді і дорослих;**
- 4) підвищення на 50% рівня грамотності дорослих;**
- 5) ліквідація розриву між хлопчиками та дівчатками у початковій і середній освіті;**
- 6) підвищення якості освіти [27].**

Міжнародним документом у сфері захисту прав людей з інвалідністю стали Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю і Факультативний протокол до неї, які були затверджені 13 грудня 2006 року в м. Нью-Йорк. Особливої уваги заслуговує ст. 24 «Освіта», де зазначається, що «...держави-учасниці визнають право осіб з інвалідністю на освіту.

З метою реалізації цього права без дискримінації і на підставі рівності можливостей держави-учасниці забезпечують інклюзивну освіту на всіх рівнях упродовж усього життя», а також «держави-учасниці забезпечують, щоб особи з інвалідністю не виключалися через інвалідність із системи загальної освіти, а діти з інвалідністю – із системи безплатної та обов’язкової початкової або середньої освіти; забезпечення розумного пристосування, що враховує індивідуальні потреби; отримання всередині системи загальної освіти необхідної підтримки для полегшення ефективного навчання» [28].

Крім того, «держави-учасниці надають особам з інвалідністю можливість засвоювати життєві і соціальні навички, щоб полегшити їхню повну та рівну участь у процесі освіти; сприяють засвоєнню абетки Брайля, альтернативних шрифтів, підсилювальних та альтернативних методів, способів і форматів спілкування; забезпечують, щоб навчання осіб, зокрема дітей, які є сліпими, глухими чи сліпоглухими, здійснювалося за допомогою найбільш підхожих мов, методів і способів спілкування... а також, щоб особи з інвалідністю могли мати доступ до вищої освіти, професійного навчання, освіти для дорослих і навчання упродовж усього життя без дискримінації і на рівні з іншими. З цією метою держави-учасниці вживають заходів, щоб для осіб з інвалідністю забезпечувалося розумне пристосування» [29].

27 травня 2015 року за підтримки ЮНЕСКО відбувся Всесвітній форум з питань освіти. За результатами форуму ухвалена Інчхонська декларація. Освіта – 2030: забезпечення загальної інклюзивної і справедливої якісної освіти та навчання упродовж усього життя, що була підтримана світовою освітньою спільнотою, зокрема неурядовими і молодіжними організаціями та урядами понад ста країн. Декларація закликає держави забезпечити інклюзивну та якісну освіту на рівноправній основі, а також надати кожній людині можливість здобувати освіту впродовж усього життя.

Декларація лягла в основу освітніх завдань у рамках Цілей сталого розвитку, які були затверджені ООН у вересні 2015 року. Основним пріоритетом нової стратегії, як зазначено в Декларації, є «зміна умов життя

через освіту, визнання ролі освіти як основної рушійної сили особистісного зростання та розвитку загалом. У Декларації підтверджується, що освіта – це суспільне благо, фундаментальне право особистості, гарантія й основа реалізації інших прав людини, а також визнається роль освіти в досягненні миру і злагоди між народами, ліквідації безробіття та бідності» [30].

Отже, ООН та ЮНЕСКО сьогодні виступають одними з основних ініціаторів ухвалення нових норм щодо забезпечення прав дітей з ООП на інклюзивну освіту. З наведених вище міжнародних документів можна зробити висновок, що сучасне міжнародне законодавство визнає дітей з ООП активними суб'єктами права на освіту. Міжнародний підхід до цього питання базується на принципах доступності й обов'язковості освіти, рівності і відсутності дискримінації, права на якісну освіту.

Наведені міжнародні документи є основою для розроблення національної нормативно-правової бази, яка сприяє виробленню політики щодо забезпечення якісної, безбар'єрної освіти дітей з ООП, організаційній перебудові освітньої галузі у напрямку впровадження інклюзивної освіти.

1.3 Національне законодавство у сфері інклюзивної освіти

Після здобуття Україною незалежності Верховна Рада України ухвалила, а у червні 1996 року прийняла Основний Закон – Конституцію України, що закріпила основні права, свободи й обов'язки громадян нашої держави (розділ II). Зокрема, ст. 21 Конституції зазначає, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах», а ст. 53 наголошує, що «державою забезпечується доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти у державних і комунальних закладах освіти; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої та післядипломної освіти, різних форм навчання».

У ст. 24 наголошується про рівність прав і неприпустимість їх обмежень «за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного і соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовними та іншими ознаками». Хоча зазначена стаття не виділяє окремо дітей з ООП, очевидно, що рівність прав, у тому числі право на інклюзивну освіту, поширюється також і на дітей з ООП [31].

Право на здобуття освіти громадянами України без будь-яких обмежень незалежно від стану здоров'я, відкритий характер закладів освіти, право батьків обирати для своєї дитини заклад освіти було визначено в законах України «Про освіту» (1993), «Про загальну середню освіту» (1999) та інших нормативно-правових актах. Проте в цей період вищезазначені закони і відповідна нормативно-правова база розроблялись без урахування сучасних поглядів щодо освіти дітей з ООП і змін у державній політиці країни, зокрема в напрямі інклюзивної освіти. 16 грудня 2009 року Верховна Рада України ратифікувала Конвенцію ООН про права осіб з інвалідністю і Факультативний протокол до неї, а 6 березня 2010 року ці міжнародні документи набули чинності на території України.

Ратифікація державою зазначеної Конвенції зобов'язувала Україну забезпечити реалізацію прав осіб з інвалідністю, у тому числі на освіту. У

зв'язку з цим, у 2010 році були внесені зміни до Закону України «Про загальну середню освіту», згідно з якими діти з ООП отримали можливість здобувати загальну середню освіту дистанційно, а також у спеціальних і інклюзивних класах закладів загальної середньої освіти [32]. У цей період були затверджені перші нормативно-правові документи щодо впровадження інклюзивної освіти в Україні, серед яких:

розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо запровадження інклюзивного та інтегрованого навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на період до 2012 року» (2009);

постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах» (2011);

накази Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Концепції розвитку інклюзивного навчання» (2010);

інструкційно-методичні листи МОН України «Щодо введення посади вихователя (асистента вчителя) у загальноосвітніх навчальних закладах з інклюзивним навчанням» (2012), «Про організацію інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах» (2012).

Однак у цей час державна політика України у сфері освіти не передбачала системного впровадження інклюзивної освіти по всій країні.

Наразі Україна обрала стратегічним напрямом розвитку інтеграцію в європейський освітній простір, де інклюзивне навчання є основною формою здобуття освіти дітьми з ООП. За статистичними даними, кількість дітей з ООП в Україні щорічно збільшується, тому впровадження інклюзивної освіти є актуальним і передбачає застосування інноваційних освітніх технологій, створення інклюзивного освітнього середовища для осіб з ООП і доступність закладів освіти.

У липні 2016 року за ініціативи Фонду Порошенка розпочався науково-практичний проект «Інклюзивна освіта – рівень свідомості нації» у Запорізькій області, що був підтриманий МОН. Його перші результати

довели необхідність впровадження інклюзивної освіти по всій Україні. 31 березня 2017 року питання інклюзивної освіти було розглянуто на вищому державному рівні – засіданні Національної ради реформ, за результати якого було рекомендовано МОН:

- вжити заходів щодо удосконалення чинного законодавства у сфері освіти щодо забезпечення права дітей з ООП на інклюзивне навчання;
- затвердити положення про установу, яка здійснюватиме супровід і оцінку дітей з ООП;
- включити до програми підготовки студентів закладів вищої педагогічної освіти обов'язковий курс для всіх педагогічних працівників щодо особливостей роботи з дітьми з ООП в рамках інклюзивного навчання;
- створити базу Єдиного реєстру дітей з ООП.

На виконання рішень Національної ради реформ 23 травня 2017 року був ухвалений Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про освіту» щодо особливостей доступу осіб з ООП до освітніх послуг», положення якого закріплюють право на освіту осіб з ООП. Зокрема, цей закон зобов'язує заклади загальної середньої освіти утворити в обов'язковому порядку на підставі письмового звернення особи з ООП, її батьків чи законних представників інклюзивні та/або спеціальні класи.

Вперше за роки незалежності України Закон дає визначення таких понять як «особа з особливими освітніми потребами», «інклюзивне навчання», «індивідуальна програма розвитку». Крім того, Закон гарантує особам з ООП отримання психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових послуг, навчання за допомогою найбільш доступних для таких осіб мови, методів і способів спілкування, зокрема навчання жестовою мовою, шрифтом Брайля [122]. Загалом вищезгаданий Закон визначив пріоритетні завдання для впровадження інклюзивної освіти, основні положення якого увійшли в базовий Закон України «Про освіту» (2017).

14 лютого 2017 року український Уряд вперше виділив субвенцію з державного бюджету на інклюзивну освіту в закладах загальної середньої

освіти. Зокрема, субвенція спрямовується на надання державної підтримки особам з ООП, які навчаються у спеціальних і інклюзивних класах закладів загальної середньої освіти (крім шкіл-інтернатів і навчально-реабілітаційних центрів). Субвенція спрямовується на надання додаткових психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових занять (послуг), що визначені ІПР дитини, а також на придбання спеціальних засобів корекції психофізичного розвитку, які дають змогу опанувати освітню програму [33].

09 серпня 2017 року Кабінетом Міністрів України внесено зміни до Порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти, згідно з якими на кожного учня з ООП складається ІПР, де зазначаються конкретні навчальні стратегії та підходи, кількість годин і напрями проведення психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових занять. Крім того, передбачено, що соціальні потреби дітей зі складними порушеннями розвитку під час їхнього перебування в закладі загальної середньої освіти задовольняються соціальними працівниками, батьками або уповноваженими особами [34].

Нині в Україні створюється нова мережа служби системної підтримки і супроводу дітей з ООП – Інклюзивно-ресурсні центри (ІРЦ), основним завданням яких є здійснення комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку дітей, надання їм психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових послуг і супровід таких дітей від 2-х до 18 років.

Принциповим є наближення ІРЦ до місця проживання дітей на рівні територіальних громад і районних центрів. Оцінка дітей в ІРЦ буде проводитись за міжнародними тестами WISC-IV, LEITER-3, CONNERS-3, PEP-3, CASD, що стало можливим у результаті переходу від використання МКХ до МКФ-ДП шляхом прийняття Міністерством охорони здоров'я України наказу від 23.05.2018 №981 [35].

На базі ІРЦ буде сформований Єдиний державний реєстр дітей з ООП, реєстр фахівців і реєстр закладів освіти з використанням Google-карти. З метою методичного й аналітичного забезпечення діяльності ІРЦ постановою

Кабінетом Міністрів України від 22 серпня 2018 р. №617 затверджено Положення про ресурсний центр підтримки інклюзивної освіти [36].

09 серпня 2017 року українським урядом було схвалено Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки і затверджено план заходів з реалізації її I етапу, одним із показників якого є щорічне збільшення (починаючи з 2018 року) кількості дітей, охоплених інклюзивним навчанням, на 30% від загальної кількості дітей з ООП [37].

Згідно з наказом МОН №609 від 08 червня 2018 року «Про затвердження Примірною положення про команду психологопедагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в закладі загальної середньої та дошкільної освіти» [38], у кожній інклюзивній школі має працювати команда психолого-педагогічного супроводу (КППС), до складу якої входять директор або заступник директора з навчально-виховної роботи, вчитель початкових класів (класний керівник), вчителі, асистенти вчителя, практичний психолог, соціальний педагог, вчитель-дефектолог (з урахуванням освітніх потреб дитини), вчительреабілітолог, працівник ІРЦ та батьки або законні представники дитини.

За потреби можуть залучатися медпрацівник закладу освіти, лікар, асистент дитини, спеціалісти системи соціального захисту населення, служби у справах дітей. Для організації інклюзивного навчання дітей з ООП у закладах загальної середньої освіти введено посаду асистента вчителя на клас наказом МОН №90 від 01.02.2018 «Про внесення змін до наказу Міністерства освіти і науки України від 6 грудня 2010 р. №1205», а також передбачені умови введення посади вчителів-дефектологів у школі [39].

З метою мотивації педагогічних працівників закладів дошкільної, загальної середньої, позашкільної, професійної (професійно-технічної) освіти і закладів вищої освіти I–II рівнів акредитації, які працюють в інклюзивних класах (групах), постановою Кабінету Міністрів України від 14.02.2018 №72 «Про внесення змін у додаток до Постанови Кабінету Міністрів України від

25 серпня 2004 р. №1096 «Про встановлення розміру доплати за окремі види педагогічної діяльності» було встановлено доплату в розмірі 20% педагогічним працівникам і помічникам вихователів закладів освіти [95].

Наказом МОН від 25.06.2018 №677 «Про затвердження Порядку створення груп подовженого дня у державних і комунальних закладах загальної середньої освіти» були визначені умови створення інклюзивних, спеціальних груп подовженого дня в державних і комунальних закладах загальної середньої освіти [40].

Для подальшого вдосконалення законодавства у сфері спеціальної освіти (закони «Про дошкільну освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», «Про професійно-технічну освіту») щодо забезпечення прав осіб з ООП та приведення їх у відповідність з нормами актів міжнародного права і базового Закону України «Про освіту», 6 вересня 2018 року був ухвалений Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг». Зазначений Закон України спрямований на подальшу імплементацію міжнародних стандартів у сфері захисту прав осіб з ООП, створення толерантного і рівного для всіх освітнього середовища [41]. З метою унормування питання фінансування навчання і виховання осіб з ООП, які здобувають освіту в інклюзивних і спеціальних класах (групах) закладів дошкільної та загальної середньої освіти, закладах позашкільної, професійної (професійно-технічної) і вищої освіти I–II рівнів акредитації, були внесені зміни до Бюджетного кодексу України щодо виділення окремої субвенції з державного бюджету на надання державної підтримки особам з ООП [42].

Отже, сучасний стан законодавства у сфері інклюзивної освіти в Україні характеризується такими ознаками:

- гарантування рівного доступу до якісної освіти дітей з ООП, права вибору різних типів закладів освіти і форм навчання;

- розширення практики інклюзивної освіти у закладах дошкільної, загальної середньої, позашкільної, професійної (професійно-технічної) і вищої освіти;
- реформування системи шкіл-інтернатів і забезпечення навчання дітей за місцем їх проживання;
- зростання уваги до своєчасної комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку дитини і надання їй психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових послуг;
- індивідуалізація освітнього процесу шляхом розробки індивідуальної програми розвитку і здійснення особистісно орієнтованого (індивідуального, диференційованого) навчання;
- введення у штати закладів освіти посади вчителів-дефектологів, ставки асистента вчителя;
- міжвідомча інтеграція та соціальне партнерство (залучення батьків і представників різних відомств, соціальних інституцій, служб з метою оптимізації процесу освітньої інтеграції дітей з ООП).

Отже, одним із пріоритетних напрямів розвитку освіти в Україні стала соціальна модель навчання осіб з ООП. Зміни у законодавстві, що відбулися після Революції Гідності, є активним поступом у запровадженні інклюзивної освіти і розробленні механізмів введення таких змін на всіх рівнях освіти.

1.4. Зарубіжний досвід інклюзивної освіти

Із 70-х років ХХ ст. у прогресивних країнах Західної Європи, а також США розпочалася реформа системи спеціальної освіти, спрямована на перехід до інклюзивної та інтегрованої освіти для дітей з ООП.

У США право дітей на інклюзивну освіту закріплено на законодавчому рівні. Вирішальним документом у цьому питанні став Закон «Про освіту осіб з ООП» (IDEA) (Individuals with Disabilities Education Improvement Act (1990), у якому вперше було замінено поняття «дитина з інвалідністю» на «дитина з особливими освітніми потребами» і законодавчо визначено шість принципів надання інклюзивних послуг [43]:

1. Безоплатне здобуття освіти відповідного рівня, а це:

- здобуття освіти за рахунок держави відповідно до стандартів департаменту освіти штату;
- розробка індивідуальних освітніх планів;
- розробка освітніх програм, які відповідатимуть ООП кожної дитини.

2. Належне оцінювання можливостей і досягнень дитини:

- оцінка наявності у дитини ООП;
- розробка стратегій оцінювання, що включає функціональні порушення у дитини, академічні труднощі, а також особливості її розвитку;
- проведення планового оцінювання досягнень дитини з ООП кожні три роки.

3. Розробка індивідуального навчального плану:

- залучення міждисциплінарної команди фахівців;
- залучення батьків і дитини з ООП;
- щорічний перегляд плану з метою вдосконалення чи внесення суттєвих змін до програми навчання.

4. Створення сприятливого освітнього середовища:

- пристосування шкільних приміщень до дітей з ООП;
- навчання дітей з ООП разом з однолітками в одному класі;

- залучення дітей з ООП до уроків музики, малювання, фізкультури, шкільних екскурсій і позашкільних занять;
- створення особливих умов для лікування чи постійного перебування дитини з ООП у школі;
- забезпечення дітей з ООП спеціальними навчально-методичними засобами й обладнанням.

5. Участь батьків у прийнятті рішень – це:

- спільна участь батьків і дітей у розробленні та перегляді індивідуального навчального плану;
- доступ батьків до результатів оцінювань;
- зміна підходу до планування й обслуговування дитини з ООП з 14 років.

6. Процесуальними гарантіями передбачено:

- доступ до даних дитини з ООП;
- внесення пропозицій щодо змін в індивідуальному навчальному плані чи зміни місця навчання дитини;
- подання скарги батьками, коли вони не погоджуються із внесеними змінами;
- проведення процесуального слухання, на якому присутні батьки, педагогічні працівники, суддя і слухається справа до того, як вона потрапляє до суду.

Сьогодні IDEA вважають одним з найважливіших законодавчих документів, що сприяє розвитку інклюзивної освіти та захищає права дітей з ООП у сфері освіти [44].

Інша редакція Закону IDEA – Закон «Про вдосконалення освіти осіб з особливими освітніми потребами», ухвалений 19 червня 2004 року. Зазначений Закон звертає увагу на обов'язок адміністрації шкільного округу надавати якісні освітні послуги дітям з ООП до досягнення ними 22-річного віку, підготовку їх до працевлаштування і самостійного життя.

Згідно з Законом IDEA основною складовою освітнього процесу дітей з ООП є індивідуальний навчальний план (ІНП), в основу якого покладено ідею підготовки дітей до дорослого життя [45].

Нині у США працює Національний освітній центр для дітей з ООП, що впроваджує програму «IDEA» – шкільна освіта дітей з ООП, яка надає консультації педагогічним працівникам і батькам дітей з ООП. Також існує Центр технічної допомоги і збору інформації про дітей з ООП.

Працівники центру збирають відомості про всіх дітей з ООП кожного штату, відстежують відсоток працевлаштування зазначеної категорії дітей після закінчення школи, а також аналізують інформацію про кількість дітей, які продовжили навчатися в університетах і коледжах.

Для американської освітньої системи характерна відсутність у більшості штатів спеціальних шкіл. У зв'язку із цим усі учні з ООП відповідно до федерального закону зобов'язані навчатися у звичайній школі. Під час зарахування до школи дитини з ООП комісія, що складається зі шкільних фахівців (директора, психолога, шкільного лікаря та ін.) і спеціальних лікарів (окуліста, логопеда, хірурга та ін.), встановлює і визначає ООП.

За отриманими результатами адміністрація школи пропонує форму навчання: групову, індивідуальну чи домашню. У кожній інклюзивній школі є ставка вчителя зі спеціальної освіти, який разом з іншими вчителями долучається до розроблення індивідуального навчального плану. Учитель спеціальної освіти готує роздатковий матеріал, посібники, домашні завдання. Також освітній процес передбачає наявність помічника для дитини з ООП зі складними порушеннями розвитку.

Кожна дитина з ООП, яка навчається в інклюзивному класі, отримує додатково 15% фінансування на освіту. При комплексних порушеннях, які складаються з декількох, наприклад, проблеми в поведінці та порушення мовлення дитини, додатково виділяється 12% на кожну таку складову.

Італійська Республіка є однією з провідних європейських країн у впровадженні інклюзивної освіти. Ця держава однією з перших визнала пріоритетність інклюзивної освіти для дітей з ООП. Італія до цього часу – єдина європейська країна, яка досягла 99,6% включення учнів з ООП у загальну середню освіту.

Насправді, згідно з «Законом про освіту» в шкільній системі Італії не існує спеціальних шкіл або класів [46]. Освітня реформа в країні почалася у 1972 році за ініціативи громадського руху «Демократична психіатрія», який ставив за мету досягнення прогресивних змін у психіатричних лікувальних установах, ізоляції соціально небезпечних осіб із порушеною психікою, які стали в'язнями ізольованих закладів.

Організатори громадського об'єднання були переконані, що психічні відхилення можуть виникати внаслідок шкідливого впливу з боку суспільства і школи, зокрема і спеціальних закладів освіти. Тому була запропонована шкільна реформа, яка надала можливість дітям з ООП стати повноцінними членами суспільства.

У результаті цих ініціатив у 1971 році в Італії було ухвалено новий «Закон про освіту», що на законодавчому рівні надав право всім дітям навчатися в загальноосвітніх школах, а батькам – можливість обирати заклад освіти. Окрім того, з метою створення умов для навчання дітей з ООП вищезазначеним Законом було передбачено ряд заходів, серед яких безоплатний транспорт від дому до школи, усунення архітектурних бар'єрів, що перешкоджають доступу до будівлі школи, і підтримка учнів зі складними порушеннями розвитку [47].

У результаті змін до «Закону про освіту», які були внесені у 1977 році, діти з ООП отримали можливість здобувати освіту за місцем їхнього проживання і навчатися разом з однолітками. За новими правилами, спеціальні класи у школах були скасовані, а інклюзивні класи не перевищували кількості 20 дітей, з яких не більше двох дітей з ООП, що

навчалися за індивідуальною програмою та отримували додаткову допомогу в навчанні з боку педагогів і різнопрофільних фахівців.

Наступним етапом удосконалення системи надання освітніх послуг дітям з ООП стало оновлення «Закону про освіту» у 1992 році, згідно з яким інклюзивна освіта поширювалася на заклади дошкільної та вищої освіти [48]. Основним пріоритетом держави в той час стало вдосконалення взаємодії між школою та іншими установами, які надають послуги дітям з ООП, а також тісна співпраця з їхніми батьками у процесі навчання.

На рівні департаменту провінцій країни працюють консультативні служби, які складаються з працівників управлінь освіти, дирекції шкіл, спеціальних педагогів і фахівців, представників громадськості та медичних працівників за необхідністю. До завдань служби належить: організація інклюзивного навчання; оцінка розвитку дітей з ООП; визначення їхніх освітніх потреб; консультативна та навчально-методична допомога вчителям та дирекції школи.

З метою організації інклюзії у школах працюють асистенти вчителів, які разом з педагогом класу відповідають за успішність учнів з ООП, підготовку ІПР для кожного учня з ООП, надання психолого-педагогічної допомоги, що може надаватися не лише в школі, а й у центрах медико-соціальної реабілітації [49].

Корисним видається і досвід іншої європейської держави – Республіки Австрії. До 80-х років ХХ ст. у цій країні працювала система спеціальної освіти, що складалася зі спеціальних шкіл для дітей з порушеннями зору та слуху, порушеннями опорнорухового апарату, інтелектуальними порушеннями, емоційними та комплексними порушеннями розвитку.

Відомий австрійський вчений Х. Волкер зазначив, що з кінця 40-х до початку 80-х років ХХ ст. така система зазнавала все більшої сегрегації, що спричинило громадський рух за участі батьків дітей з ООП, учителів, працівників різних медичних установ і закладів освіти, які керувалися ідеями

рівноправності, зокрема в освіті. У 1983 році вони об'єдналися в єдину організацію, яка звернулася до Міністерства освіти, та запропонувала реалізувати пілотний проект з інтегрованого навчання дітей з ООП.

Для цього на державному рівні було створено робочу групу, що складалася з науковців у сфері освіти, у тому числі спеціальної, дирекції та вчителів закладів загальної середньої освіти та закладів спеціальної освіти, фахівців служб допомоги дітям з ООП та представників громадських організацій і батьківських об'єднань.

Робота велася по реалізації чотирьох моделей інтегрованого навчання.

- **Інтегровані класи.** У класі навчалася 20 учнів, з яких чотири з ООП. У класі працював учитель і спеціальний педагог. Діти з ООП навчалися за ІІР.

- **Взаємодіючі класи.** Навчання у закладах загальної середньої освіти та спеціальних класах проводилося окремо, але організовувалась спільна позашкільна робота.

- **Малокомплектні класи.** У закладах загальної середньої освіти створювалися спеціальні класи з 6–11 учнів переважно з дітей із затримкою психічного розвитку, які проходили чотирирічну програму початкової школи за шість років.

- **Звичайні класи.** У таких класах учні з ООП, їхні батьки та вчителі користувалися додатковими спеціальними послугами шкільних консультантів. Після проведеної оцінки всіх чотирьох експериментів у 1991 році Австрійським центром експериментальної освіти та шкільного розвитку було визначено найбільш дієвою моделлю інтегровані класи.

У результаті проведеного пілотного проекту в Австрії з'явилося 290 інтегрованих класів і 24 взаємодіючих. В освітній системі з'явилося понад 3200 посад спеціальних педагогів.

У 1993 році в Республіці Австрії було ухвалено «Закон про освіту», в якому чітко прописано функціонування спеціальних та інклюзивних шкіл, а діти з ООП отримали можливість навчатися в закладах загальної середньої

освіти за місцем проживання. Наразі в освітній системі Республіки Австрії функціонують центри спеціальної освіти, що несуть відповідальність за навчання дітей з ООП і координують організацію освітнього процесу.

До повноважень центрів спеціальної освіти входить оцінка дітей з ООП, навчально-методична допомога вчителям, консультації батьків, проведення семінарів і тренінгів, міжгалузєва співпраця.

У кожному закладі загальної середньої освіти з інклюзивним навчанням працює команда психолого-педагогічної підтримки, яка визначає ООП школярів і надає їм спеціальні освітні послуги. До складу цієї команди входять асистент учителя, вчителі, спеціальні педагоги, а також батьки. У разі потреби учні з ООП можуть розраховувати на фахову медичну і соціальну допомогу.

Інклюзивна освіта дітей з ООП у Королівстві Бельгії урегульована на рівні законодавства, зокрема Закону «Про спеціальну освіту», ухваленого в 1970 році, в якому передбачені основні положення стосовно надання освітніх послуг дітям з ООП у закладах освіти.

Цей Закон був суттєво доповнений Декретом Уряду 28 липня 1978 року. Сьогодні кожна дитина з ООП має право навчатися у закладі загальної середньої освіти за місцем проживання.

З 1960 року в Королівстві Бельгії працює служба психолого-медико-соціального супроводу дітей з ООП. Вона проводить оцінку стану дитини, визначає індивідуальний план навчання і допомагає батькам обрати заклад освіти; надає психологопедагогічні, корекційно-розвиткові, медичні та соціальні послуги.

У Королівстві Бельгії існує два типи психолого-медико-соціальних центрів: шкільні і позашкільні. Разом з інклюзивною освітою у країні діє система спеціальних закладів загальної середньої освіти, в яких навчається 4% дітей шкільного віку.

До них належать 8 типів спеціальних шкіл для дітей:

- з легким ступенем інтелектуального порушення;

- *із середнім і тяжким ступенем інтелектуального порушення;*
- *з емоційними порушеннями і розладами поведінки;*
- *з порушеннями зору;*
- *з порушеннями слуху;*
- *із соматичними захворюваннями;*
- *з фізичними розладами;*
- *із труднощами у навчанні.*

На психолого-медико-соціальні центри покладається функція розподілу дітей у заклади загальної середньої освіти або спеціальні заклади загальної середньої освіти.

Водночас законодавство Бельгії забезпечує усунення бар'єрів між закладами освіти, пропонуючи дитині одну з форм інклюзивної освіти:

- повна інклюзія (діти з ООП навчаються у закладах загальної середньої освіти і паралельно отримують супровід фахівців психолого-медикосоціальних центрів);
- часткова інклюзія (поєднують процеси навчання у закладах загальної середньої освіти, де вивчають основні шкільні предмети, і в спеціальних закладах загальної середньої освіти, де отримують додаткові освітні послуги);
- періодична інклюзія (відвідують заклади загальної середньої освіти за індивідуальним графіком). Діти з ООП віком від 6 до 18 років отримують безоплатну освіту у школах усіх типів, якими в обов'язковому порядку забезпечений кожен район країни.

У Королівстві Бельгії також працюють різні служби допомоги таким дітям, які підпорядковуються Міністерству соціальної політики й охорони здоров'я. Важливу роль у наданні освітніх послуг відіграє спеціальний педагог, який працює з дитиною з ООП як у штаті закладу, так і на договірних умовах зі школою.

Спеціальні педагоги проводять індивідуальне заняття з дітьми з ООП, консультують учителів, як працювати з такою дитиною. Дирекція школи

відповідає за організацію і фінансування освітнього процесу для кожного учня з урахуванням його ООП. Таким чином усувається бар'єр між школами з інклюзивним навчанням та спеціальними закладами загальної середньої освіти [50].

Королівство Нідерланди обрали свій шлях розвитку інклюзивної освіти серед європейських держав. Наприкінці 40-х років ХХ ст. у Королівстві Нідерланди домінувала розвинута система спеціальних закладів освіти. У країні існувало сім типів спеціальних шкіл. І вже в 1948 році їх кількість виросла вдвічі. А кількість учнів з ООП, які потребували спеціальних освітніх послуг, у 1948–1977 роках збільшилась у п'ять разів (відповідно 24 000 і 120 000 осіб).

Нідерландські вчені дослідили, що в цей період державна політика у сфері освіти була орієнтована на надання освітніх послуг дітям з ООП лише у спеціальних школах, що розділило освітню систему країни за принципами сегрегації та дискримінації, коли діти з типовим розвитком навчалися в закладах загальної середньої освіти, а діти з ООП – у спеціальних закладах загальної середньої освіти.

Такий розподіл призвів до виникнення низки проблем:

- заклади загальної середньої освіти не приймали дітей з ООП і наполягали на їхньому навчанні у спеціальних школах;
- у закладах загальної середньої освіти діти з легкими формами психофізичних порушень не обстежувалися та були позбавлені спеціальних послуг;
- у суспільстві формувалося негативне ставлення до спеціальних закладів освіти, де були ізольовані діти з девіантною поведінкою;
- полярний розподіл закладів освіти для дітей з різними ООП порушував закони рівності між людьми;
- спеціальна освіта могла стати інструментом, що сприяє сегрегації дітей з ООП.

Перші експерименти з розробки і впровадження інноваційних моделей навчання дітей з ООП стали реалізовуватися у закладах загальної середньої освіти в м. Амстердам. Експериментальна школа мала 12 класів по 40 учнів, з яких 35% були діти з ООП, що переводилися з різних шкіл міста.

На першому етапі навчання здійснювали лише вчителі та батьки, які вірили, що самовіддана праця й ентузіазм усунуть бар'єри і запровадять принципи рівноправності в учнівському колективі.

За підсумками перших результатів експерименту стало зрозуміло, що фактично відбулася так звана «механічна інтеграція», яка не забезпечувала розкриття потенційних можливостей учнів з ООП і порушувала права на здобуття освіти всіх учнів, оскільки в цей час не надавалося додаткових освітніх послуг.

Після проведення наукових досліджень були зроблені висновки про те, що 20% учнів закладів загальної середньої освіти потребують додаткової спеціальної допомоги, оскільки вони, хоча й не мають зовнішніх проявів психофізичних порушень, проте мають певні відмінності від своїх однолітків. Для таких дітей на базі школи почали створювати «служби шкільного консультування», які склалися з психолога, вчителя-методиста, спеціального педагога та соціального працівника. Служба обстежувала дітей школи, а у разі потреби надавала психолого-педагогічні, корекційно-розвиткові послуги, консультувала батьків і вчителів закладу освіти.

У такий спосіб запрацювала система внутрішньої підтримки дітей з ООП. На основі цього досвіду уряд Нідерландів запровадив освітній проект «Внутрішня підтримка щодо створення і функціонування відповідних шкільних служб», який розпочався у 1991 році. Під час реалізації проекту кожна школа мала розв'язувати проблеми дітей з ООП, обстежувати і визначати тих, кому необхідна психологопедагогічна допомога.

Школа несла відповідальність і забезпечувала реалізацію всіх необхідних заходів, залучала батьків до планування та надання психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових послуг, проводила оцінку навчальних

досягнень учнів як із загальноосвітніх предметів, так і в здобутті соціально-побутових і життєвих навичок. Опитування, проведене в кінці першого чотирирічного експерименту, показало, що 93% педагогічного складу шкіл позитивно оцінили роботу «служб внутрішньої допомоги».

Для координації цього напрямку в школі була введена ставка координатора з надання психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових послуг.

Наступним етапом розвитку вдосконалення системи освіти в Королівстві Нідерландах стало вирішення таких питань:

- забезпечення закладів освіти сучасними методичними матеріалами і методиками, обмін досвідом та інформацією між спеціальними закладами загальної середньої освіти і закладами загальної середньої освіти;
- удосконалення системи взаємодії між вищезазначеними закладами, гнучка і динамічна система переведення учнів з одного закладу освіти в інший;
- адаптація та доступність закладів загальної середньої освіти, впровадження універсальних методів навчання;
- фінансування додаткових витрат на підтримку учнів з ООП, надання їм психолого-педагогічних і корекційно-розвиткових послуг.

Таким чином, на другому етапі реформування освітньої системи Міністерством освіти Королівства Нідерландів був розпочатий національний проект «Крок за кроком до школи», що складався з декількох заходів. Стратегічним завданням було залучення до освітнього процесу учнів з труднощами у навчанні і легкими інтелектуальними порушеннями, які склали найбільшу кількість учнів з ООП.

Уряд країни ухвалив рішення щодо фінансування додаткових освітніх послуг. Заклади загальної середньої освіти і заклади спеціальної освіти об'єднали свої зусилля для допомоги дітям із труднощами в навчанні та легкими інтелектуальними порушеннями, використовуючи спільні навчально-методичні ресурси, а також стали використовувати спільний

кадровий потенціал. Сьогодні в Королівстві Нідерландах функціонують спеціальні заклади загальної середньої освіти для дітей: з тяжкими порушеннями мовлення; для глухих і слабочуючих дітей; з порушенням зору; з порушеннями опорно-рухового апарату; з хронічними проблемами; з проблемами в поведінці та труднощами у навчанні; з комплексними порушеннями. Як і в інших країнах Західної Європи, у Королівстві Нідерландах батьки мають право обирати заклад освіти для своїх дітей. Спеціальна і загальноосвітня система в Королівстві Нідерландах існує як єдина, в якій дитина після ретельного обстеження та визначення її освітніх можливостей і потреб може отримати психолого-педагогічну допомогу з боку фахівців спеціальних закладів освіти. Такі фахівці є консультантами-помічниками, які допомагають учням з ООП в закладах загальної середньої освіти і консультують батьків. За наявності значної кількості дітей з ООП у закладах загальної середньої освіти до штату зараховується спеціальний педагог [51].

Королівство Швеція також має багатий досвід у навчанні дітей з ООП в інклюзивних школах. Це одна із небагатьох країн, яка ратифікувала всі міжнародні угоди про права дітей з ООП на освіту.

У 1989 році Міністерство освіти Швеції ухвалило нормативноправовий документ «Навчальний план», який забезпечив нову стратегію державної політики у сфері освіти. У результаті виконання «Навчального плану» були створені відповідні умови для впровадження інклюзивної освіти.

Починаючи з 1986 року в країні не функціонують спеціальні школи. Усі діти навчаються в закладах загальної середньої освіти, а необхідну додаткову допомогу їм надають у філіалах Національного медичного центру, розташованих по всій країні.

Із 1989 року інклюзивна освіта стала основною формою здобуття освіти учнями з ООП, що було закріплено у новому «Законі про середню освіту». Уряд затвердив нові освітні стандарти, що дало педагогам змогу працювати з дітьми з ООП згідно з ППР, який розробляється індивідуально

для кожного учня. Королівство Швеція обрало стратегічний напрям на повне розформування закладів спеціальної освіти і створення на їх базі ресурсних центрів.

У країні працює як позашкільна служба психолого-педагогічної і медико-соціальної допомоги дітям з ООП, так і допомога спеціальних фахівців, які працюють за угодами в школах. Також у штатному розкладі передбачена посада асистента вчителя. Освітня система підсилюється центрами дитячої реабілітації, які знаходяться в усіх територіальних округах країни. Фахівці таких центрів долучаються до розробки ІПР, надання психологопедагогічних, корекційно-розвиткових послуг і визначення освітнього маршруту учня.

Шведське Агентство спеціальної освіти, підпорядковане Міністерству освіти країни, відповідає за надання підтримки сім'ям дітей з ООП і школам, де вони навчаються. Радники агентств супроводжують дитину з ООП, лобюють її інтереси в муніципальних органах влади для забезпечення необхідних умов для надання освітніх послуг, контролюють процес підвищення кваліфікації педагогів і асистентів учителів, консультують батьків. Відомою у Королівстві Швеції є громадська організація «Інститут незалежного життя», заснована 1984 року, що об'єднала людей, які потребують допомоги у повсякденному житті.

На сайті Інституту можна ознайомитися з поточними та попередніми його проектами: бібліотекою з незалежного життя; проектом Fashion Freaks, що пропонує викрійки одягу для людей з інвалідністю; проектом навчання та роботи за кордоном; «Таксі для всіх», в тому числі для маломобільних груп. Більшість співробітників Інституту незалежного життя є людьми з ООП.

Освітою у Федеративній Республіці Німеччини опікується не загальнодержавне міністерство, а кожна окрема федеральна земля. Децентралізована система управління в освіті Німеччини – це складний механізм взаємодії федерації, земель і громад (місцевих органів влади).

Наповнення навчально-методичних програм, критерії оцінювання знань, кількість і спеціалізація закладів освіти вирішується на місцевому рівні.

Наприклад, у федеральній землі Північний Рейн-Вестфалія ще 2005 року ухвалили Закон «Про освіту», у якому гарантовано право кожної дитини на здобуття загальної середньої освіти. Але реальні зміни в школах розпочалися після ратифікації Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю, за результатами якої всі федеральні землі країни ухвалили закон, відповідно до якого кожна школа має бути інклюзивною [52].

У 2015 році на спільній конференції міністри освіти та культури німецьких земель підготували загальну «Рекомендацію для педагогів з охоплення різноманітності». У документі наголошується, що кожна школа має скоординувати навчальну програму відповідно до принципів інклюзивної освіти, а саме: виділяти більше навчальних годин на практичні заняття, розробити нові формати оцінювання компетентності; посилювати підготовку вчителів і заохочувати їх до обміну досвідом.

Форму навчання дитини обирають батьки після того, як отримують рекомендації від шкільного лікаря. У складних випадках необхідно отримати рекомендації від Шкільного психологічного центру, інших спеціалістів. Вибір форми навчання можливий у будь-який час [53].

Як правило, в інклюзивних класах навчається по 25 учнів, з яких 3–4 дитини мають легкі порушення (порушення зору, слуху, синдром Дауна) і хоча б одна дитина зі складними порушеннями розвитку. Тривалість уроку складає 1,5 години, проте кожні 10–20 хвилин відбувається зміна виду діяльності. Класні кімнати мають зони для відпочинку учнів. Навчання в інклюзивному класі, крім вчителя, забезпечує помічник вчителя і за потреби – педагог для супроводу [54].

Важливим аспектом є професійна підготовка учнів з ООП. При кожній школі є шкільна кар'єрна рада, яка не лише допомагає у визначенні з навчальними предметами, але й консулює, коли постає питання вибору

професії. Школи активно співпрацюють з агенціями з працевлаштування, які натомість пропонують послуги кар'єрних інформаційних центрів. У німецьких школах активно практикують позанавчальні активності.

Наприклад, кожен клас наприкінці навчального року їде в подорож. Тривалість мандрівки залежить від віку дітей – від одного дня до двох тижнів. Неформальне спілкування і розв'язання побутових проблем згуртовує дітей краще, ніж під час навчання у школі [55].

У 1994 році у Королівстві Норвегії було розпочато реформу системи закладів загальної середньої освіти, за результатами якої були закриті спеціальні школи. Тому всі заклади освіти є інклюзивними. Відтак згідно із Законом «Про освіту» (1998) було закріплено право на навчання дітей з ООП у закладах освіти за місцем їх проживання.

Крім того, вищезазначеним законом визначено, що учні, які під час навчання демонструють труднощі, мають право на спеціальну підтримку і допомогу спеціального педагога. Інклюзивна освіта реалізується у декількох формах: від повної до часткової.

Для дітей з ООП діють спеціальні класи, у яких навчається не більше семи учнів і працює дев'ять працівників, серед яких помічник учителя та персональний асистент кожного учня. Згідно із Законом «Про освіту» у кожному муніципалітеті Королівства Норвегії обов'язково створюється психолого-педагогічна служба. До завдань служби належить здійснення оцінки розвитку дитини і визначення необхідних умов для організації інклюзивної освіти у школах і дитячих садках.

Служби на місцевому рівні надають учителям допомогу з метою підвищення їхньої професійної компетентності у сфері спеціального навчання. Національною системою підтримки інклюзивної освіти керує Норвезький Директорат з освіти та підготовки кадрів, що є виконавчим органом Міністерства освіти. Головною метою Директорату є підтримка муніципалітету з питань інклюзивної освіти.

Директорат складається з 12 ресурсних центрів і двох відділів з питань спеціальної освіти. Директорат консультує щодо адаптації освітніх програм, надання якісних послуг дітям з ООП, а також проводить курси з навчання батьків і вчителів.

Замовити послугу з консультації у Директораті можна в онлайн та отримати відповідь упродовж трьох тижнів. До того ж, держава виділяє значні фінансові ресурси на проведення наукових досліджень у сфері інклюзивної освіти.

Так, за результатами проведених досліджень було встановлено, що учні з ООП, які навчалися у звичайних класах, отримали кращі оцінки і знання, ніж учні, які навчалися у спеціальних класах, 70% з яких здобули професію [56; 57].

Право на інклюзивну освіту закріплено на законодавчому рівні, зокрема в Акті про обов'язкову освіту, згідно з яким діти з ООП навчаються у звичайних школах. Для організації інклюзивної освіти у школі працює команда фахівців (директор, учитель, спеціальний педагог, асистент учителя, медична сестра), яка регулярно збирається для обговорення питань щодо розвитку і навчання дітей з ООП.

Інклюзивна освіта у Фінляндській Республіці передбачає створення диференційованого освітнього середовища, коли один клас поділено на дві групи:

- першу становлять учні з типовим розвитком,
- а другу – учні з ООП.

Викладання предмета здійснюється двома вчителями (іноді до них приєднується спеціальний педагог або асистент учителя). Кількість дітей у такому об'єднаному класі може досягати 25 учнів або існують спеціальні класи з кількістю учнів не більше десяти.

У них навчаються діти із тяжкими або комплексними порушеннями розвитку, з якими працюють два-три спеціальні педагоги й асистент учителя. Кожна дитина з ООП має індивідуальний план навчання.

Також існує система державних освітньо-консультативних центрів, до функцій яких входить організація супроводу і підтримки учнів з ООП, їхніх батьків і педагогів. Співробітниками центру проводяться довгострокові курси, що організовуються в самому центрі, короткострокові курси на базі звичайних шкіл, а також майстер-класи з навчання дітей з ООП.

Педагогів навчають роботі з дітьми з різними категоріями ООП. Коли дитині виповнюється п'ять років, її направляють на психолого-педагогічну оцінку з метою визначення наявних ООП і потреби у додатковій освітній підтримці.

Тому, коли дитина приходить до школи після дитячого садка, її рекомендують на один з трьох рівнів підтримки. Підтримку на першому рівні здійснює вчитель класу. Педагог намагається надати необхідну допомогу кожній дитині, яка має труднощі в навчанні. Спеціальна міждисциплінарна команда приймає рішення про перехід на другий рівень підтримки. Інтенсивну підтримку здійснює вчитель, його помічник, спеціальний педагог і соціальний працівник.

Така концепція «співпраці», коли одночасно працюють два вчителі, часто використовується в інклюзивній практиці Фінляндії. Якщо дитина, перебуваючи на цьому етапі, успішно виконує завдання, то її можуть знову перевести на перший рівень. Коли другого рівня підтримки стає недостатньо для повноцінного розвитку дитини, її переводять на третій.

Для цього учень проходить спеціальну медико-психологічну експертизу при комітеті освіти Фінляндії. Батьки обирають умови подальшого навчання у спеціальній малій групі, що складається з 8–10 осіб, або ж у загальному класі. Діти, які навчаються в групах, освоюють дев'ятирічну шкільну програму за 11 років.

На кожного учня заводиться індивідуальний план, згідно з яким він проходить спеціальне навчання. На цьому рівні підтримку учня здійснює спеціальний педагог. А у випадку, коли дитина з будь-яких причин не може

навчатися в умовах класу, вона має можливість отримувати індивідуальне навчання в школі зі спеціальним педагогом.

Розділ 2. ІНКЛЮЗІЯ В ТЕАТРІ. ВИСТАВИ З УРАХУВАННЯМ СПРИЙНЯТТЯ НЕЗРЯЧИХ ТА СЛАБОЗОРИХ ГЛЯДАЧІВ

2.1 Основні поняття

Першочергово варто виокремити основні поняття стосовно профільної теми. Нижче наведено терміни, які допоможуть митцям на перших етапах створення інклюзивного культурного продукту.

- **Адаптація** - (лат. adaptatio, від adapto – пристосовую) – це дія, спрямована на об'єкт з метою його пристосування до визначених вимог; пристосування об'єкта до використання в конкретних умовах. [58]

- **Аудіодискрипція або тифлокоментування** – це закадровий опис відеоряду, складений сценаристом і начитаний тифлокоментатором. Це коментар візуальних елементів – жестів, предметів, костюмів, декорацій. [59]

- **Безбар'єрне (доступне) середовище** – загальний підхід до формування та імплементації державної політики для забезпечення безперешкодного доступу всіх груп населення до різних сфер життєдіяльності. Це простір необмежених можливостей, в якому немає місця дискримінації та враховуються інтереси кожного. [60]

- **Безбар'єрність (культури)** - поняття ширше за соціальну інклюзію та створення безбар'єрного середовища в Україні, адже в рамках безбар'єрності, до цільових груп залучають не тільки осіб з функціональними порушеннями працездатності та інвалідністю, а й людей старшого віку, матерів з дітьми до 6 років, дітей, що залишилися без батьківського піклування. Це створює ширші можливості для залучення різних груп громадян до соціальних процесів. [61]

- **Вистава в темряві** – це тип театрального продукту, в якому фактично адаптована наживо варіація радіовистави. Реципієнти все дійство перебувають у повній темряві, фактично сприймаючи виставу тільки на слух. [62]

- **Вистава із закритими очима** – це тип театрального продукту, де реципієнти все дійство перебувають із закритими або зав'язаними очима сприймаючи виставу тільки на слух. [63]

- **Інвалідність** – міра втрати здоров'я у зв'язку із захворюванням, травмою (її наслідками) або вродженими вадами, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження життєдіяльності особи, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав на рівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист. [64]

- **Інклюзія** – (від Inclusion – включення) – процес збільшення ступеня участі всіх громадян у соціальному житті та культурній діяльності. [65]

Цей процес пов'язаний із визнанням і подоланням бар'єрів та побудовою комфортного суспільства з рівними можливостями для всіх громадян, незалежно від їхніх фізичних чи психологічних особливостей. Інклюзія передбачає усунення бар'єрів та розробку і застосування конкретних рішень, які дозволять кожній людині рівноправно брати участь у суспільному житті.

- **Інклюзивний театр** - це вид театрального процесу, у якому немає жодних обмежень щодо психофізичних особливостей чи то творців, чи то виконавців дійства. Ними можуть бути як люди з інвалідністю, так і нормотипові, як професіонали, так і аматори. [66]

- **Інклюзивна вистава** – це вид вистави, який створюється з урахуванням сприйняття людей з інвалідністю, задля якого розроблюються певні адаптації для максимального включення всіх людей, полегшується доступ до культурних об'єктів. [67]

- **Нозологія** - розділ теоретичної медицини, що включає вчення про хвороби, їхню класифікацію й номенклатуру, діагноз, етіологію, патогенез, загальні принципи лікування та профілактику захворювань. [68]

- **Театр відчуттів** – це тип театрального продукту, де для передачі історії задіяна майже уся сенсорна система людини, окрім зору, тобто – слух, смак, нюх та тактильні відчуття. [69]

2.2 Різновиди вистав адаптованих для сприйняття незрячих та слабозорих реципієнтів

Вистава з аудіодискрипцією (тифлокоментуванням) – це адаптація будь-якої театральної вистави, але з додатковою технічною функцією. За кордоном аудіодискрипція вперше з'явилася в 1981 році на сцені театру “ArenaStageTheatre” (Вашингтон, США). Тоді ж на базі театру виникла Служба аудіодискрипції (“AudioDescriptionService”), яка просувала свій досвід по всій території США.

У Великій Британії вперше у світовій історії у штатному розкладі з'явилася посада аудіодискриптора – у філії Центру мистецтв. У 2002 році термін «тифлокоментування» запровадив Сергій Ваньшин. Дослідник пропонує таке тлумачення цього терміну: «Аудіодискрипція або тифлокоментар – це закадровий опис відеоряду, складений сценаристом і начитаний тифлокоментатором. Це коментар візуальних елементів – жестів, предметів, костюмів, декорацій.

Таким чином, незрячі люди можуть уявити собі весь спектр візуальних прийомів, які використовував автор». Ще до початку театрального дійства за такого формату важливим є тактильне або вербальне знайомство зі сценічним простором, декораціями, реквізитом, головними героями та сюжетними подіями вистави. За можливості варто описати ляльок та костюми акторів, їх кольори, фактури, форми, якщо це надасть характеристику образів.

Технічна перевага такого формату полягає в тому, що для реалізації не потрібно створювати окремий мистецький продукт, а можна завдяки аудіоопису адаптувати для незрячих та слабозорих глядачів будь-яку вже готову виставу.

В Україні з кожним роком аудіально адаптованих вистав для незрячих глядачів з'являється все більше. Для вдосконалення професійних навичок та практичного навчання аудіодискрипції проводяться курси, семінари та майстер-класи.

Функція тифлокоментування наявна в Україні у Першому українському театрі для дітей і юнацтва, Національному академічному українському драматичному театрі ім. Марії Заньковецької, Київському національному академічному театрі оперети. Іншим видом театральних проєктів з урахуванням сприйняття незрячих є вистави у темряві або із закритими очима, які ставлять усіх глядачів у однакові відповідні запропоновані обставини.

Це вид театрального продукту, в якому фактично адаптована наживо варіація радіовистави. Реципієнти все дійство перебувають у повній темряві, фактично сприймаючи виставу тільки на слух. Базовими компонентами вистави у темряві є суцільна темрява або маски для очей та звук (музика, вербальна дія, додаткові шуми). На час вистави глядачі полишають свої мобільні телефони та інші пристрої, що можуть випромінювати світло.

Головну роль у такому форматі грає мелодія слова і тільки від цього слухач сприймає ту емоційну складову, яку актор хоче передати. На таких виставах може бути максимум 20 осіб задля можливості індивідуального підходу до кожного глядача. Деякі митці намагаються поєднати всі вищезгадані засоби виразності і створити новий формат театру відчуттів, де для передачі історії задіяна майже уся сенсорна система людини, окрім зору, тобто – слух, смак, нюх та тактильні відчуття.

Основними засобами, які використовуються для реалізації театральної вистави такого формату, є маски для очей, звук, дотики, смаки, аромати та додаткові ефекти. Нижче наведено кожен з цих засобів театру відчуттів окремо.

РОЗДІЛ 3. РОБОТА НАД РЕАЛІЗАЦІЄЮ ВИСТАВИ ТЕАТРУ ВІДЧУТТІВ

3.1 Загальні принципи роботи над інклюзивною виставою

Під час створення будь-якого інклюзивного культурного продукту постають важливі питання, зокрема, яким чином залучити до соціокультурного процесу якомога більше людей з інвалідністю та наскільки безбар'єрним є доступ до приміщення, де відбуватиметься показ вистави. Відповідаючи на ці питання та впроваджуючи таким чином інклюзію, формується простір, який дає можливість людям з інвалідністю повноцінно брати участь у соціальному житті та реалізовувати себе у конкретній мистецькій діяльності. Ще до реалізації інклюзивної вистави, тобто під час задуму, слід врахувати три основні компоненти, які є індикатором інклюзивності, а саме: безбар'єрність (доступність) середовища, відповідність адаптації вистави конкретним нозологічним формам, підготовка команди вистави (акторів, художників з освітлення, звукорежисерів, контролерів, квиткових касирів тощо).

1. Безбар'єрність (доступність) середовища. Простір, у якому відбуватиметься майбутня вистава, має відповідати стандартам безбар'єрності, а саме:

- Безпроблемне пересування прилеглою територією;
  - Наявність визначених місць для паркування автомобілів осіб з інвалідністю якнайближче до входу у приміщення;
  - Доступний заїзд у приміщення, сходи/пандуси;
  - Відсутність порогів, широкі двері, широкі коридори у приміщенні;
- Доступність до усіх поверхів у приміщенні (ліфти, ескалатори, підйомники);
- Наявність доступної і пристосованої для людей з інвалідністю вбиральні. У тому разі якщо приміщення лише частково пристосоване до таких потреб, митці мають заздалегідь розробити план дій — долучити тьюторів-волонтерів, які зустрічатимуть глядачів ще на вулиці, координаторів, які допомагатимуть глядачам до, під час та після вистави.

2. Відповідність адаптації вистави конкретним нозологічним формам

1. При реалізації вистав, адаптованих для людей з інвалідністю, митці мають сформулювати принципи роботи для кожного соціокультурного проєкту окремо, звертаючись до досвіду роботи психологів, педагогів, лікарів і соціальних фахівців. Митці, які створюють інклюзивні театральні проєкти, вже умовно поділили їх на окремі види за особливостями реалізації. Вони обумовлені передусім нозологічними формами у людей з інвалідністю.

- У спектаклях з урахуванням сприйняття нечуючих глядачів основним прийомом є пластика та жести акторів. Історія передається через хореографію, фізичні рухи, пантоміму, жестову мову.

- У виставах з урахуванням сприйняття дітей з аутистичним спектром і дітей із синдромом Дауна творці виокремлюють та впроваджують нові технічні компоненти. Беручи до уваги сенсорне перевантаження дітей, вони ліквідують всі гучні, різкі та дратівливі звуки. Квитки в зал продаються тільки на дві третини місць, щоб діти за бажанням переміщувалися та мали змогу усамітнитися.

- Також одним із видів інклюзивного театрального продукту є вистави з урахуванням сприйняття незрячих і слабозорих глядачів. Умовно можна розподілити декілька типів за їх технічними або художніми прийомами: вистава з аудіодискрипцією (тифлокоментуванням), вистава у темряві або із заплющеними очима та вистава театру відчуттів. В такому форматі вектор історії переважно перенаправлений із візуального ряду на звуковий (слово, музика, шуми).

3. Підготовка команди вистави (акторів, художників, звукорежисерів, контролерів, квиткових касирів, адміністраторів) З командою майбутнього проєкту важливо провести фахову лекцію, яка розкриває основні поняття інклюзивності — бар'єри, стереотипи, інклюзія, залучення, недискримінація, толерантність, прийняття, доступність, гендерна рівність, універсальний дизайн тощо. Пояснити принципи безбар'єрної мови — мови, у якій немає

слів, фраз, що демонструють упереджене, стереотипне або дискримінаційне ставлення до людини. Ознайомитися із поняттями, які некоректно вживати стосовно різних людей. Як зазначено в українському сучасному довіднику базбар'єрності — «Головний принцип безбар'єрної мови — спочатку говоримо про людину, а не про її риси» (Довідник безбар'єрності, ЕР).

!Уникати	*Коректно використовувати
Інвалід, людина з обмеженими можливостями, людина з особливими потребами, неповносправний/ на	Людина/особа з інвалідністю
Особливі діти	Дитина з інвалідністю
Даун, аутист	Людина/дитина із синдромом Дауна, людина/дитина з аутистичним спектром
Каліка	Людина, яка отримала каліцтво, людина з ампутацією
Прикутий/та до інвалідного крісла/ліжка	Людина, яка користується візком/коляскою
Глухий/ха, глухонімий/ма	Нечуючий/ча, слабочуючий/ча, людина, яка використовує мову жестів
Сліпий/па	Незрячий/ча, слабовзорий/ра
Карлик	Людина з порушеннями зросту

3.2 Основні компоненти вистави театру відчуттів

Маски для очей. Важливим атрибутом вистави є маска для очей, оскільки вона створює паритет незрячих та нормотипових реципієнтів. Перед виставою її пропонують одягнути нормотиповим глядачам. В деяких проєктах митці категорично не дозволяють знімати маски. Проте в деяких виставах такого формату маску знімати дозволяється. В такому випадку перформанс має відповідати естетиці театру, аби і з відкритими очима можна було споглядати виставу як повноцінне театральне дійство.

Звук. Нормотипова людина сприймає за допомогою органів зору близько 80% інформації. Тому у виставах з урахуванням сприйняття незрячих та слабозорих ще на етапі сценарного задуму слід перевести дію візуальну у звукову, аби реципієнти під час вистави не втратили жодну інформацію та могли слідувати за сюжетною лінією повноцінно. При мізансценуванні в інклюзивних виставах, адаптованих для незрячих, важливе розташування акторів та їх місце знаходження відносно глядачів. Глядачам буде простіше уявити персонаж за допомогою звуку. Саме віддаленість звуку дає зрозуміти місце знаходження персонажу, а наростання гучності може говорити про його наближення до глядачів. Шепіт, канон, звукова синхронізація – додають характерності в образи окремих персонажів. «Висота» звуку, коли актор озвучує із драбини, декорації або балкону, додає величі. Так само, як і звучання «з підлоги», надає приземлення.

Дотики. Дотики теж входять в основу засобів виразності, оскільки у людей з важкими порушеннями зору або незрячих ці відчуття набувають більшого значення. Тактильний контакт глядача з предметами, або глядача з акторами дуже важливий. У спектаклях для незрячих не використовуються звичні театральні декорації. Режисери та художники такої вистави намагаються оформити сцену за допомогою тих предметів, до яких зможуть доторкнутися незрячі. Тактильність має перш за все інформаційно – комунікативну функцію. Перед виставою глядачі знайомляться особисто зі своїм актором, який буквально слугує провідником відвідувача до місця

вистави. Важливо до початку вистави підготувати глядачів до незвичного формату – дотиків акторів, вживання напоїв або їжі, відчуттів запахів, тощо. Це потрібно для зняття напруги перед чимось новим та створення довірливого простору між акторами та глядачами.

Деякі митці створюють макет вистави, аби глядачі могли доторкнутися до декорацій та уявити їх собі ще до початку перформансу. Костюми для акторів переважно прості. Якщо у виставі головними персонажами є тварини, то костюми або ляльки мають максимально відтворювати відчуття подібні від доторку до реальних тварин. Тоді художники намагаються використати якомога більше природних матеріалів – шкіра, хутро, льон, сіно, деревина, бавовна.

Смаки та аромати, хоча і не є основними засобами виразності у театрі відчуттів, проте саме вони слугують створенням атмосфери у виставі.

Так, наприклад для занурення відвідувачів у лісовий простір можна використовувати аромати хвойних порід дерев (ялиця, сосна, кипарис, кедр). А простір у парку можна передати за допомогою квіткових ароматів (пролісків, ромашки, хризантеми, сакури, бузку).

У виставі «Хто росте в саду» Івано-Франківського театру ляльок ім. Марійки Підгірянки, втіленого в рамках проекту «Шосте чуття. Вистава театру відчуттів», головним місцем дії є сад, який митці відображають солодким ароматом плодово-ягідних дерев (вишня, яблуня, черешня, слива, груша). Знайомлячись із жителями саду (деревами і кущами), глядачам дають покуштувати яблука та вишневе варення. Варто брати до уваги, що є люди у яких загострені алергічні реакції і різкі запахи можуть сприяти їх появі.

Тому перед виставою у глядачів варто обов'язково запитати про відповідні алергічні реакції та попередити про використання певних ароматів, смаків тощо.

3.3 Робота над адаптацією драматургічного матеріалу

На етапах задуму та розробки майбутньої вистави формату театру відчуттів митці мають адаптувати драматургічний матеріал. Основні компоненти такої п'єси майже не відрізняються від звичного нам театрального сценарію, проте вони все таки дещо видозмінені та мають свої особливості. У реалізації цього формату важливу функцію відіграє текст. Драматургічна основа повинна мати чітку сюжетну лінію, яскраві характерні образи персонажів, адже тільки від вербалізації історії залежить сприйняття матеріалу глядачами.

Сюжетна лінія має відтворюватися за допомогою діалогів, монологів, музичного оформлення та додаткових шумів. В першу чергу, на початку важливо відтворити звуками місця дії, пори року, аби занурити глядачів у потрібну атмосферу. Ремарки в такій п'єсі несуть більш означальну функцію та вказують на місця дії, атмосферні складові (запахи, звуки, дотики), також прописані взаємодії акторів із глядачами. Нижче наведено приклад ремарки із сценарію за мотивами історії Катерини Міхаліциної «Хто росте в саду» адаптованого під формат театру відчуттів:

«Актори заводять глядачів в масках у залу, яка атмосферно нагадує осінній простір. По дорозі натикаються на гілки дерев, розташовані зверху. Проходять через арку з плющем. На підлозі розсипано сухе гілля. На глядачів які вже сидять на місцях актори сиплять сухе листя. Звук легкого вітру та листя. Чутно шелест між гіллям. Тварини перебігають з місця на місце. Солов'ї літають та цвірінькають довкола глядачів. Дмухає сильніший вітер. Здалека починається грім. Птахи розлітаються».

«Соловейко почав співати на весь садок літаючи біля глядачів та кричати – «я знайшов тебе, мій рідний дім!». Глядачам дають у руки живі квітки. Актриса виносить на сцену каструлю із завареним плодово-ягідним 16 чаєм. Відкриває кришку. Глядачі відчувають запах плодів та квіток. Актори роздають чай. Відбувається творче обговорення із варенням з черешні та пиріжками з яблук».

Якщо у репліках персонажів є слова, які вказують на дію яка реалізовується за допомогою органів зору, наприклад – «подивись», «поглянь», «дивись», «бачиш», то їх краще прибрати або замінити на тактильні відчуття. Нижче наведено приклад діалогу та ремарки із сценарію за мотивами історії Катерини Міхаліциної «Хто росте у парку» адаптованоїгопід формат театру відчуттів:

« Паросток. Розкажіть трохи про себе...

Клен. Ну що ж, гляди... листя маю ось таке! (в цей момент актори роздають глядачам листя клена). Восени його збирають на гербарій – золоте, багряне, брунатне, всяке-різне...» (чутно шум сухого листя).

3.4 Специфіка роботи акторів із глядачами

У зв'язку зі специфікою вистави, а саме індивідуальним підходом до кожного реципієнта, оптимальна кількість глядачів може бути не більше ніж троє на одного актора.

Тобто якщо у виставі задіяні десять акторів, максимальна кількість глядачів складає тридцять, проте треба ще обов'язково враховувати розмір простору в якому грається вистава. Зустріч із глядачами у цій виставі має починатися ще з входу до зали. Важливо підготувати глядачів до нового, незвичного для них, театрального досвіду.

Всі актори мають стояти при вході до зали, а спікер що стоїть поряд має почати діалог. Ось умовний план розмови із глядачами.

1. Привітання. Назва театру та вистави.
2. Розказати детальніше про проект (яку соціокультурну складову він містить, що буде відбуватися із глядачами, які основні засоби виразності у виставі тощо).
3. Показати маски для очей. Запевнити нормотипових глядачів, що у разі страху, тривоги, переживань тощо, вони у будь-який момент вистави можуть зняти маски та впевнитися у своїй безпеці.
4. Обов'язково наголосити на вимкненні мобільних телефонів.
5. Свої габаритні речі (сумки, рюкзаки, верхній одяг) глядачі можуть залишити у камерах схову чи гардеробі за наявності, або віддати акторові, який буде супроводжувати людину під час вистави. Він чи вона мають покласти ці речі у спеціально відведене для цього місце і після вистави особисто глядачам роздати.
6. Запитати чи є у когось із глядачів алергія та на що. У випадку якщо у когось із реципієнтів алергія на якісь компоненти у виставі, відмітити це всім акторським складом.

Під час вистави не пропонувати цей компонент глядачеві, якщо наприклад це щось із їжі чи напоїв. Якщо це алергічна реакція на запахи, то відсадити людину якомога далі від них, наприклад у залу, якщо вистава

відбувається на сцені. Якщо це компонент який не є ключовим, то прибрати його взагалі із цього показу у виставі. Пам'ятайте, що безпека глядачів важливіша за будь-який мистецький прийом.

7. Побажати приємних відчуттів.

Після розмови із глядачами кожен актор підходить до окремого глядача. Вони знайомляться та пропонують одягнути маску. Обов'язково пропонують використати антисептичний засіб для рук. Після цього по черзі заводять у залу та розсаджують.

Під час вистави актори мають навчитися враховувати реакції глядачів. Відповідно до цього зменшувати або збільшувати рівень індивідуальної взаємодії із ними.

Завершує виставу лектор який спілкувався із глядачами на початку. Просить обережно зняти маски нормотипових реципієнтів та повільно відкрити очі. За бажанням оголошує склад команди яка працювала над проектом та проводить обговорення із глядачами.

Питання для обговорення:

1. Як ви відчували себе під час вистави?
2. Чи можете ви описати свої відчуття?
3. Чи співпали ваші очікування до вистави з тими враженнями які є наразі?
4. Які із чуттів сенсорної системи були найбільш вразливі під час вистави? (тактильні, смакові, звукові, нюхові, комбіновані)

Відповіді на ці питання дадуть митцями зрозуміти чи у правильного направлені вони рухаються, чи всі компоненти підходять глядачам або варто ще над якимись попрацювати та скорегувати їх.

Інклюзивні вистави в Україні рекомендовані до перегляду

Київ

Вистава з урахуванням сприйняття незрячих та слабозорих глядачів «Хто росте у парку». Київський національний університет театру, кіно і телебачення ім. І. К. Карпенка-Карого (режисерка – Лук'яненко. К.)

Вистава в темряві «Точка зору». Малий драматичний театр (режисерка – Турло Г.)

Вистава в темряві «Сліпота». Театр «Мізантроп» (режисер – Моцинський І.)

Вистава-променад «DIALOGY». Київська імерсивна театральна компанія «U!ZAHVATI»

Львів

Вистава з урахуванням сприйняття незрячих та слабозорих глядачів «Пливе човен». Перший академічний український театр для дітей та юнацтва (режисерка – Ципіна І.)

Вистава з урахуванням сприйняття дітей із синдромом Дауна «Як ноти пісеньку складали». Львівський обласний академічний театр ляльок (режисер – Урицький М.)

Вистава «Погляд». Незалежні професійні митці (режисерка – Спатко А.)

Івано-Франківськ

Вистава з урахуванням сприйняття незрячих та слабозорих глядачів «Хто росте в саду». Івано-Франківський обласний академічний театр ляльок ім. Марійки Підгірянки (режисерка – Лук'яненко К.)

Вистава «Навіщо Лямуру хвіст Чупакабри?». Івано-Франківський національний академічний драматичний театр ім. Івана Франка (режисерка – Саркісян Р.)

Інші міста

Вистава з урахуванням сприйняття нечуючих та слабочуючих глядачів «Мауглі». Тернопільський академічний обласний театр ляльок (режисер – Лапунов Н.)

Вистава з урахуванням сприйняття нечуючих та слабочуючих глядачів «Мауглі». Миколаївський обласний академічний театр ляльок (режисер – Урицький М.)

Вистава « На хвилі». Полтавський академічний обласний театр ляльок (режисерка Ран Ю.)

Вистава «Три лисички». Харківський будинок актора (режисерка Ран Ю.)

ВИСНОВКИ

В Україні майже немає інклюзивного простору для людей з інвалідністю. Непридатна інфраструктура – далеко не єдина перешкода на їхньому шляху, є й інші, приміром, такі люди не присутні в культурі. Аби розв'язати цю проблему, львів'янка Анастасія Войтюк заснувала фестиваль інклюзивного театру «Шлях».

Учасники «Шляху» – це інклюзивні театральні колективи. Це маленьке, делікатне, неструктуроване, ініціативне, але часто непрофесійне середовище. Відповідно не так багато колективів в Україні, які би могли взяти участь у фестивалі.

Перший фестиваль відбувся 20 років тому. Значний поштовх до втілення ідеї був від однойменної організації Fundacja Nieprzetartego Szlaku з Польщі. Польські колеги влаштовували низку транскордонних проєктів і були зацікавлені у співпраці з регіонами. Схему фестивалю у Любліні взяли за зразок у Львові.

Анастасія пояснює, що попри велику кількість театральних гуртків, лише одиниці готові працювати на професійній сцені. Втім, організатори «взяли високу планку» із самого початку: всі вистави відбувались у львівських театрах із фаховим звуком, світлом та декораціями.

У інклюзивного театру своя філософія. В інклюзивному театрі людина виходить на сцену та працює на рівні з усіма. Вона може отримати у подарунок увагу глядачів, оплески, чи той-таки сувенір. Вона одержує щось за свої вчинки, а не за інвалідність. Правда у тому, що суспільство має створити гідні умови життя для всіх.

В Україні так не є. Люди, мабуть, почувають себе винними за те, що іншим доводиться не так просто. Проте дайте людям з інвалідністю змогу почувати себе дорослими – самостійно приймати рішення, розчаровуватись або здобувати успіх.

За 20 років роботи організатори привезли до Львова понад 200 театральних вистав від 50 колективів. Найближчі країни-партнери – Польща, Білорусь, Латвія, Литва, налагоджена співпраця з Німеччиною, Францією, країнами Скандинавії. Географія фестивалю могла би бути різноманітнішою, однак, щоб привезти інклюзивний колектив, скажімо, з Великої Британії, потрібні великі кошти. Тобто одна така трупа може «з'їсти» бюджет усього фестивалю.

Зазвичай «Шлях» – це 15–16 колективів та чотири дні з показами вистав. Спектаклі для дітей, вистави для дорослих, їхнє обговорення. Анастасія каже, що на третій день фестивалю організатори збирають усіх режисерів та формують експертну групу, яка дає фідбек. Фахівці аналізують вистави з погляду режисури, хореографії, музичного оформлення, терапевтичної функції тощо. Це особлива фішка «Шляху», що вирізняє його поміж інших аналогічних заходів.

Ще 20 років тому виступи інклюзивних театрів не сприймали серйозно. Все було на межі жалості та цікавості. За час роботи фестивалю змінилася свідомість театральних колективів та майданчиків, які їх приймають, трансформувалася свідомість грантодавців та свідомість глядачів.

Спочатку проєкт підтримували соціальні ініціативи, громадянське суспільство, різні програми, спрямовані на допомогу людям з інвалідністю. Лише на восьмий рік існування фестивалю йому надало підтримку Управління культури Львова. На фестивалі організатори спланували дискусію із грантодавцями: що передусім варто фінансувати – доступність культури для людей з інвалідністю чи їхню участь у культурному процесі.

Скільки дітей з порушенням опорно-рухового апарату, зору чи слуху займаються у позашкільних гуртках, навчаються акторській майстерності, співу, хореографії? Логічне запитання: звідки мають взятися люди, які могли б фахово творити інклюзивну культуру? Пандус, субтитри, аудіосупровід – це не 100 % забезпечення інклюзії в культурі. Облаштування простору розв'язує питання інклюзії лише з позиції людей без інвалідності.

Довго боролися з тим, щоб не брати усіх охочих на «Шлях». Маємо дедлайни для відеоверсій вистав, вимоги до самого спектаклю. Якщо все зроблено кривенько – не беремо, а радимо, що і як треба допрацювати. Інший бік медалі – не завжди є з кого вибирати. Однак ми проводимо тренінги, фактично займаємось просвітництвом у сфері інклюзивної культури.

Наша команда розробила понад 30 тренінгових програм: від одноденних до тижневих, від місцевих до міжнародних. Ситуація змінюється повільно: розвиток інклюзивної культури залежить від поступу культури та освіти в Україні загалом. Ми йдемо в одній зв'язці.

В Україні інклюзивні вистави дивляться переважно люди із близького кола акторів та дотичні до процесу фахівці. Глядача потрібно знаходити та заманювати. У Львові фестиваль співпрацює з Управлінням освіти міста, яке розповсюджує інформацію про дитячі вистави у школах міста.

Вистави інклюзивного театру нікого не залишать байдужим. Люди на сцені викладаються на повну і передають у зал багато енергії та емоцій.

Театр – це гарний діалог терапевтичних та мистецьких функцій. Анастасія каже, що театр нагадує великий спортзал. Актори протягом усієї репетиції фізично активні – це корисно для здоров'я. Театр навчає базових навичок комунікації, вчить бути пунктуальним, висловлювати свою позицію, казати «ні», брати відповідальність, підтримувати колег. Зрештою театр дає змогу подорожувати.

В інклюзивному театрі є чимало дискусійних питань. Наприклад, чи варто на роль персонажа з інвалідністю брати актора з такими самими проблемами у реальному житті, або чи можуть люди з інвалідністю грати роль негативних героїв. Наскільки взагалі це етично і де межа? Відповідь можуть дати керівники та самі актори – все індивідуально, загальної інструкції немає.

Завжди аналізуємо, наскільки вистава цілісна, який меседж вона несе. Якщо на сцені бачимо людину, яка почувається комфортно – режисер

впорався. Коли ж купка переляканих дітлахів постійно дивиться за лаштунки і шукає підтримки – треба ще багато працювати.

Майже два роки тому Анастасія Войтюк разом із колегами та колективом «Журавка» із львівської школи-інтернату №100, у якій навчаються діти з порушеннями зору, взялася за реалізацію проєкту «Погляд». Одноimenна вистава порушує питання булінгу у школах та гіперопіки дітей з інвалідністю та без. Передусім така тема цікавила дітей. У виставі немає жалісливих діалогів, усе відбувається наче жартома, але проникає десь глибоко всередину.

Суспільство часто ігнорує людей з інвалідністю. Переважно тому, що не знає, як спілкуватись. Анастасія проводить аналогію з курсами іноземних мов. Коли ми вчимо, наприклад, англійську, то дізнаємося про носіїв мови – що вони їдять, п'ють, одягають. London is the capital of Great Britain – це всі точно пам'ятають ще зі школи. Чому ж тоді ще у школі не розповідати дітям про людей з інвалідністю. Пояснювати, які проблеми, приміром, у незрячих людей і як їм допомогти, щоб не образити. Своєрідна інструкція з комунікацій.

– Страх когось іншого не зникає швидко. Як і почуття вини за те, що комусь у житті складніше, ніж тобі. Мені знайоме відчуття жалю: от я можу швидко пробігти 500 м, а комусь треба чекати два тижні, щоб прийшов соціальний працівник, допоміг винести візок і провіз у ньому тих-таки 500 м. Це треба прийняти і робити все можливе у такій ситуації. Треба шукати можливості, чого точно не треба робити – це бідкатися.

Анастасія каже, що у неї була давня мрія – зробити з «Непротоптаною стежиною» професійний продакшн інклюзивної вистави. Разом із Британською радою вона організувала тренінг, одна з учасниць якого, що мала порушення зору, прекрасно «розкрилася» під час танцювальних занять. Спільно з хореографкою Марією Бакало дівчата вирішили створити проєкт «Погляд». Згодом до нього долучилася команда постановників, режисерка Анна Єпатко, дизайнерка Оля Стеблак, художниця Богдана Давидюк.

Коли говоримо про людей з інвалідністю без мистецької підготовки, то їм треба дати лише трішки більше часу, щоб навчитися. Ми не даємо людині роль дерева через те, що вона не вміє рухатися. Ми вчимо її рухатися. І наше завдання зараз – рости команду, яка буде створювати та розвивати нові проєкти. Фестиваль «Шлях» має зникнути у майбутньому. Сподіваюся, що він не буде потрібним: побутові умови будуть однаково комфортними для всіх акторів, а інклюзивні театри стануть звичним явищем.

На основі вивчення типів інклюзивних вистав встановлено, що кожна вистава має звертати увагу на конкретні форми нозології людей з інвалідністю. Дослідження проблеми інклюзії у театральному світовому й українському просторі дало змогу виявити специфіки роботи над виставами з урахуванням сприйняття незрячих і слабозорих глядачів.

Вистави з урахуванням сприйняття незрячих і слабозорих глядачів умовно розподілили за їхніми технічними або художніми прийомами на декілька типів, такі як: вистава з аудіодискрипцією (тифлокоментуванням), вистава у темряві або із закритими очима, вистава театру відчуттів.

Сьогодні в Україні найпоширенішим досвідом впровадження інклюзії у театральні проєкти з урахуванням сприйняття незрячих і слабозорих глядачів є вистави з аудіодискрипцією або тифлокоментуванням.

Основними складниками такого формату, ще до початку театрального дійства, є тактильне або вербальне знайомство зі сценічним простором, декораціями, реквізитом, головними героями та сюжетними подіями вистави. За можливості варто описати ляльок і костюми акторів, їхні кольори, фактури, форми, якщо це надасть візуальну характеристику образів.

Технічна перевага такого формату полягає у тому, що для реалізації не потрібно створювати окремий мистецький продукт, а можна завдяки аудіоопису адаптувати для незрячих і слабозорих глядачів будь-яку вже наявну виставу.

Проте, окрім тифлокоментування, є інші пошуково-мистецькі прориви – вистави у темряві або із закритими очима та вистави театру відчуттів. Такі

формати ставлять як нормотипових, так і людей з інвалідністю в однакові запропоновані обставини.

Вистава у темряві – це фактично адаптована наживо варіація радіовистави, де реципієнти все дійство перебувають у повній темряві, сприймаючи виставу тільки на слух. Базовими компонентами вистави у темряві є суцільна темрява або маски для очей і звук (музика, вербальна дія, додаткові шуми), проте деякі митці намагаються поєднати всі вищезгадані засоби виразності і створити новий формат театру відчуттів, де для передачі історії задіяна майже уся сенсорна система людини, окрім зору, тобто слух, смак, нюх і тактильні відчуття.

Всі вищезгадані прийоми націлені на індивідуальну роботу з кожним реципієнтом окремо, як нормотиповим, так і людини з інвалідністю. Актор як тьютор-провідник бере на себе, окрім художньої функції, низку додаткових технічних завдань, які мають бути втілені перед, під час і після вистави.

Звісно, що це не робиться за один день, і всім нам потрібен час, щоби краще дізнатися один про одного та зрозуміти, як культивувати стосунки у колективі, представники якого поділяють цінності інклюзивної культури. Йдеться про нові підходи до менеджменту — так звані фірмові стандарти компаній — і про поширеність прикладів таких підходів у сфері бізнесу та в державних організаціях. Але те, що аудиторія інклюзивного мистецтва і культура інклюзивності в організаціях — гілки одного дерева, не викликає сумнівів.

Потрібен час і для того, щоби люди з інвалідністю могли звикнути до тих, хто на них не схожий, щоби ми сформували загальний контекст, в якому будуть присутні люди з інвалідністю та без неї — ця думка стала майже лейтмотивом форуму Arts Access.

Необхідні дослідження потреб різних аудиторій — наразі в Україні немає інформативних даних щодо зацікавлень представників інклюзивних груп: хто хоче мати доступ до театральних і концертних залів, галерей і музеїв, а для кого варто підготувати спеціальний контент (субтитрування,

сурдопереклад, програми, екскурсії, ігри, публічні заходи), хто прагне грати на музичних інструментах чи співати, а хто — дивитися в інтернеті онлайн-виставки.

Найважливішим результатом форуму Arts Access є колективне бачення перспектив розвитку інклюзивного мистецтва як екосистеми через створення умов для залучення людей з інвалідністю до культурного споживання та виробництва, навчання фахових менеджерів і коучів, популяризацію інклюзивних продуктів і успішних кейсів, постійну роботу зі змішаними аудиторіями. Але важко не погодитися з тим, що можливості, які надаються грантовими програмами та перспективи співпраці з бізнесом, не обмежують, а створюють умови для активних дій та руху до нової культури.

У 2018 році Британська Рада проводила в "Театрі на Подолі" особливу подію, форум Art Unlimited, що зібрав представників інклюзивного мистецтва з різних країн для обміну досвідом, ідеями, пошуку однодумців і друзів.

Однією з учасниць цього заходу була продюсерка Джо Веррент, чие життєве кредо: "Те, про що я думаю, і те що я роблю, є частиною одного порядку денного. В мене є крихітна позиція — я намагаюся встановити рівновагу хоча б у своїй власній голові". Джо Веррент багато працює, активно займається просвітницькою роботою і ніколи не вибачається за свою глухоту. Це також її позиція.

Вона продюсує інклюзивні театральні проекти і не жаліється, що це важко. Не тому, що має розкішні умови для реалізації творчих проектів, а тому, що розраховує на підтримку на горизонтальному рівні — від різних організацій в усьому світі, працює в професійній команді проекту CultureHive та приділяє багато часу питанням маркетингу інклюзивного мистецтва.

Вистава "Погляд", що була представлена на форумі Arts Access, зачіпає соціальні проблеми надмірної опіки та булінгу, з якими діти з інвалідністю та без неї зустрічаються в реальному житті. Ця робота — результат поєднання мистецьких та терапевтичних практик. Її продюсувала громадська

організація "Непротоптана стежина", а фінансову підтримку надавали Український культурний фонд та управління культури Львівської міської ради.

Щоб уявити весь спектр сучасного інклюзивного мистецтва в нашій країні, доведеться шукати і збирати кейси в мережі та в архівах різних організацій, що обмежує всіх, хто цікавиться цим питанням. У такій ситуації саме слово "обмеження" перетворюється на парадокс, який вимагає відповіді: як розширити доступ до такої інформації?

Найбільш резонансними прикладами промоції інклюзивного мистецтва в контексті мейнстримової культури за останні роки стали події, організовані Британською радою в Україні та Українським культурним фондом. Ще у 2015 році Британська рада заснувала програму Unlimited: Making the Right Moves, яка присвячена питанням мистецтва та інвалідності та об'єднала митців з інвалідністю, культурних менеджерів, кураторів, міжнародні організації різних країн.

Українські вистави — обіцянка майбутнього: ми бачимо потенціал розвитку інклюзивного мистецтва, перспективи інтеграції з цифровими технологіями, цікаві аспекти роботи з різними групами людей з інвалідністю.

Проте в Україні не існує потужного веб ресурсу, де були б зібрані та систематизовані проекти, що представляють різні групи людей з інвалідністю, тому порівнювати шоукейси форуму Arts Access з рештою українських проектів чи закордонними прикладами — доволі складне завдання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баннікова Р. Сучасні підходи до проблеми комплексної реабілітації слабоворих дітей шкільного віку. Теорія і методика фізичного виховання і спорту. 2012, № 3. С. 47–51.
2. Ваньшин С. Н. Словесное описание для слепых / С. Н. Ваньшин, О. П. Ваньшина. – М. : Логосвос, 2011. – 62 с.
3. Інститут професійної реабілітації та підготовки персоналу товариства сліпих. URL: <http://rehascomp.ru/polozhenie-s-audiodeskriptsiej/>
4. Інтерв'ю з режисеркою театру «Невидимки» Катериною Негруцою URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HdjdcC2AxGc>
5. Інформаційне агентство «Главком». «В Києві покажуть унікальну виставу «Сліпота». URL: <https://glavcom.ua/scotch/showbiz/v-kieve-pokazhut-unikalnyy-spektakl-v-polnoy-temnote-slepota-482775.html>
6. Литвиненко Ю. Спектакли для незрячих как инновационная форма соціально – культурной реабилитации инвалидов по зрению. Учёные записки. 2018. № 2 (16) С. 50–55.
7. Лук'яненко, К. О. (2021). Інклюзивна театральна вистава: типологічний аспект. Вісник КНУКіМ. Серія «Мистецтвознавство», (45), 183–190.
8. Колупаєва А. А., Наконечна Л. М. Інклюзивне навчання за нозологіями. Інклюзивне навчання: вибір батьків. - Харків: Вид-во «Ранок», ВГ «Кенгуру» – 56 с.
9. Костенко Т.М. Інклюзивне навчання за нозологіями. Дитина з порушенням зору. - Харків: Вид-во «Ранок», ВГ «Кенгуру» – 40 с.
10. Литвин В. В. Освітній відеоконтент для людей з вадами зору. Напрацювання та досвід Національного університету «Львівська політехніка»: препринт / В. В Литвин, А. Б. Демчук. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2013. – 20 с.

11. Литвиненко Ю. Спектакли для незрячих как инновационная форма соціально – культурной реабилитации инвалидов по зрению. Учёные записки (АГАКИ). 2018 Научный журнал № 2 (16) С. 50 – 55.
12. Лук'яненко К. Інклюзивна театральна вистава: типологічний аспект. Київ. 2021. Вісник КНУКіМ. Серія «Мистецтвознавство», (45), 183–190.
13. Лук'яненко К. Різновиди та специфіка створення вистав із урахуванням сприйняття незрячих та слабозорих глядачів. Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка - Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2021. – Вип. 44 Том 2. – С. 14 – 20.
14. Рилушко, І. О. Роль лялькового театру в комунікативному розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями. Корекційна та інклюзивна освіта очима молодих науковців: зб. наукових праць: вип. 8. – Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка – 320 с.
15. Рубцова, О. В., Сидоров, А. В. «Особый театр» как средство социальной инклюзии: зарубежный и отечественный опыт // Культурно-историческая психология. Том 13. № 1. С. 68–80.
16. Катерина ЛУК'ЯНЕНКО. Різновиди та специфіка створення вистав із урахуванням сприйняття незрячих і слабозорих глядачів 14-21 Актуальні питання гуманітарних наук. Вип. 44, том 2, 2021
17. Чеботарьова, О. В. Інклюзивне навчання за нозологіями. Дитина із синдромом Дауна - Харків: Вид-во «Ранок», ВГ «Кенгуру» – 48 с.
18. Швайка Л.А. Інклюзія в ЗДО - Харків: Вид-во «Ранок», ВГ «Кенгуру» – 144 с.
19. Демчук А. Б. Відеоконтент для незрячих: метод тифлокоментування // Вісник Національний університет «Львівська політехніка». – Львів, 2014.
20. Демчук А. Б. Основні прийоми і способи тифлокоментування // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Інформаційні

системи та мережі. - № 783. - С. 329-335. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPICM_2014_783_36.

21. Демчук А. Б. Підхід до розв'язування задачі вибору тифлокоментатора опису сюжету для людей з вадами зору / А. Б. Демчук, В. В. Литвин // Інформаційні системи та мережі. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Львів, 2013. – № 770. – С. 138–142.

22. Зубченко С. О., Каплан Ю. Б., Тищенко Ю. А. Створення безбар'єрного середовища та соціальна інклюзія: світовий досвід для України : аналіт. доп. / – Київ : НІСД, 2020. – 24 с.

23. Киселева М. В. (2006). Арт-терапия в работе с детьми: Руководство для детских психологов, педагогов, врачей и специалистов, работающих с детьми. - СПб.: Речь -160 с, илл. ISBN 5-9268-0408-6.

24. Колупаєва А. А. Педагогічні технології інклюзивного навчання. Серія «Інклюзивна освіта» - Харків: Вид-во «Ранок», ВГ «Кенгуру» – 160 с.

25. Колупаєва А. А. Путівник для педагогів та батьків дітей з особливими потребами. Серія «Інклюзивна освіта» - Харків: Вид-во «Ранок», ВГ «Кенгуру» – 160 с.

26. Інклюзія в мистецькій освіті: виклики, практики, перспективи: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (з міжнарод. участю), 6–7 груд. 2019 р. / за заг. ред. М. М. Бриль. Київ: ДНМЦЗКМО, 2019. 420 с.

27. Лук'яненко К. Інклюзивна театральна вистава: типологічний аспект. Київ. 2021. Вісник КНУКіМ. Серія «Мистецтвознавство», (45). С. 183–190.

28. Порошенко М. А. Інклюзивна освіта: навчальний посібник. – Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2019. – 300 с.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

1. Довідник безбар'єрності URL: <https://bf.in.ua/>
2. Конвенція про права людей з інвалідністю URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text
3. Посібник з європейського анти дискримінаційного права URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_non_discri_law_UKR.pdf
4. Енциклопедія Сучасної України: електронна версія URL: <https://esu.com.ua/>
5. Урядовий портал URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/inklyuzivnapolitika>
6. Словник іншомовних слів [Електронний ресурс] URL: <https://www.jnsm.com.ua/sis/>
7. Міністерство соціальної політики України URL: <https://www.msp.gov.ua/content/dovidnik-bezbarernosti.html>
8. Слухати і відчувати із зав'язаними очима. В Одесі відкрився «Театр вух». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=CgdJIB8E51Y>
9. Інформаційне агентство «Главком». «В Києві покажуть унікальну виставу «Сліпота» URL: <https://glavcom.ua/scotch/showbiz/v-kievepokazhut-unikalnyy-spektakl-v-polnoy-temnote-slepota-482775.html>
10. Театральна компанія «U!ZAHVATI». URL: <https://uzahvati.com.ua/>
11. Національна спілка театральних діячів України URL: <https://nstdu.com.ua/publication/ceminar-z-audiodiskriptsii-dopomogalyudyam-z-vadami-zoru-pobachiti-vstavu/>
12. Театр відчуттів (Theatre of senses) URL: <http://theatreofsenses.com/>
13. Театр «Сліпе кафе». (The blind cafe) URL: <https://www.theblindcafe.com/>
14. Театр у темряві. (A theatre in the dark) URL: <https://www.theatreinthedark.com/>
15. Міжнародний фестиваль інклюзивного театру «Шлях». URL: <https://wayfestival.in.ua/onlinetheatre>

16. Полтавський академічний обласний театр ляльок URL: <https://plpuppet.com.ua/prostir>
17. Victorian Opera. URL: <https://www.victorianopera.com.au/behind-thescenes/opera-for-all-the-impact-of-relaxed-performances>
18. Сімейний інклюзив-театр «і». Сайт. URL: https://www.theatrei.by/plays#d_play_id_4
19. «Шлях» для всіх. Як інклюзивні театри допомагають людям з інвалідністю <https://zaborona.com/inkluzyvni-teatry/>
20. <https://if.depo.ua/ukr/prykarpatyya/inklyuzivna-vistava-vpershe-v-ukraini-ivano-frankivski-y-teatr-lyalok-vistupit-dlya-lyudey-z-porushennyami-zoru-202110051375704>
21. Інклюзивний театр "Перспектива" (Гутник О.О.) <https://score.palace.kiev.ua/inklyuzyvnyj-teatr-perspektyva/>
22. Національна оперета України реалізовує інклюзивний проєкт «Тактильна адаптація вистав для глядачів» <https://navarti.in.ua/0944666-%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0-%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%82%D0%B0-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8-%D1%80%D0%B5%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%BE.html>
23. Бути видимими: три історії про людей з інвалідністю у мистецтві https://lb.ua/culture/2020/12/04/472247_buti_vidimimi_tri_istorii_pro_lyudey_z.ht ml
24. Міністерство освіти і науки України. ІНКЛЮЗИВНЕ НАВЧАННЯ URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/inklyuzivne-navchannya>
25. Слышать, слушать и ощущать с завязанными глазами. В Одессе открылся «Театр ушей». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=CgdJlB8E51Y>
26. Можливо, нам не потрібно грати Брамса? Як змінити ситуацію з інклюзивним мистецтвом в Україні <https://suspilne.media/culture/90048-mozливо-nam-ne-potribno-grati-bramsa-ak-zminiti-situaciju-z-inkluzivnim-mistectvom-v-ukraini/>

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- [1] Зведена таблиця «Відомості про заклади спеціальної освіти на початок 2018/2019 навчального року. Інформація Міністерства освіти і науки України.
- [2] Інклюзія для всіх: освітня політика та практика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/inkluzyvne-navchannya/prezentacii/mon2019-01-25inklyuzivne.pdf>.
- [3] Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
- [4] Дефектологічний словник: навчальний посібник / за ред. В.І. Бондаря, В.М. Синьова; [упоряд. В.М. Тімашова]. – Київ : «МП Леся», 2011. – 528 с.
- [5] Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 06.10.2005 №2961-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15>.
- [6] Про освіту : Закон України від 05.09.2017 №2145-VIII // Урядовий кур'єр від 04.10.2017. – №186.
- [7] Комітет з прав осіб з інвалідністю ООН: Зауваження загального порядку №4 (2016) Поширення: Загальне 2 вересня 2016 р.
- [8] Саламанська декларація про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами та Рамки Дій щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94
- [9] Про затвердження Концепції розвитку інклюзивного навчання: Наказ МОН №912 від 01.10.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/9189/
- [10] Офіційний сайт ЮНІСЕФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.unicef.org.
- [11] Офіційний сайт Світового банку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.worldbank.org
- [12] Організація економічного співробітництва та розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oecd.org>

- [13] Комітет з прав осіб з інвалідністю ООН: Зауваження загального порядку №4 (2016) Поширення: Загальне 2 вересня 2016 р.
- [14] Booth T. Developing learning and participation in Countries of the South / The role of an index for inclusion / T. Booth and K. Black-Hawkings. – Paris : UNESCO, 2001 [Electronic source]. – Mode of access: <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001471/147140eo.pdf>.
- [15] Індекс інклюзії: розвиток навчання та участі в життєдіяльності шкіл: посіб. / [Тоні Бут]; пер. з англ. – Київ : ТОВ Видавничий дім «Плеяди», 2015. – 190 с.
- [16] Основи інклюзивної освіти : навч.-метод. посібник / За заг. ред А.А. Колупаєвої. – Київ : «А.С.К.» – 2012. – 308 с.
- [17] Про міжнародні договори України : Закон України від 29.06.2004 №1906-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №50. – Ст. 540.
- [18] Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
- [19] Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти від 14.12 1960 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174.
- [20] Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
- [21] Про ратифікацію Конвенції про права дитини : Постанова Верховної Ради УРСР від 27.02.1991 №789-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – №13. – Ст. 145
- [22] Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти від 14.12 1960 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174
- [23] Всесвітня декларація про освіту для всіх, 1990 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un-documents.net/jomtien.htm>
- [24] Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів: Резолюція 48/96 Генеральної Асамблеї ООН від 20.12.1993 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_306

- [25] Саламанська декларація про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами та Рамки Дій щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94)
- [26] Копенгагенська декларація про соціальний розвиток [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_505
- [27] The Dakar Framework for Action. World Education Forum Dakar, 2000. – Dakar: UNESCO, 2000. – 77 p.
- [28] Конвенція ООН про права інвалідів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71
- [29] Про ратифікацію Конвенції про права інвалідів і Факультативного протоколу до неї : Закон України від 16.12.2009 №1767-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – №9. – Ст. 77.
- [30] Інчхонська декларація «Освіта-2030: забезпечення інклюзивної та справедливої якісної освіти та навчання протягом усього життя для всіх» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <file:///C:/Documents%20and%20Settings/Dred/%D0%A0%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D1%87%D0%B8%D0%B9%20%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BB/inchxonska-deklaraciya.pdf>.
- [31] Пашенко О.В., Гриценко І.А., Софій Н.З. Інклюзивна освіта в умовах професійнотехнічного навчального закладу: навчально-методичний посібник. – Київ : Арт Економі, 2012. – 184 с.
- [32] Про внесення змін до законодавчих актів з питань загальної середньої та дошкільної освіти щодо організації навчально-виховного процесу: Закон України від 06.07.2010 №2442-VI // Відомості Верховної Ради України від 19.11.2010 – 2010 р., №46, стор. 1641, стаття 545.
- [33] Про затвердження Порядку та умов надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами : Постанова Кабінету Міністрів України від 14.02.2017 №88 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/88-2017-%D0%BF>.
- [34] Про внесення змін до Порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах: Постанова Кабінету Міністрів України від 09.08.2017 №588 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/588-2017-%D0%BF> (дата звернення: 14.09.2018).

[35] Про затвердження перекладу Міжнародної класифікації функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я та Міжнародної класифікації функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я дітей і підлітків: Наказ МОЗ України від 23.05.2018 №981 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://moz.gov.ua/article/news/moz-zatverdiv-pereklad-mizhnarodnoi-klasifikacii funkcionuvannja>

[36] Деякі питання створення ресурсних центрів підтримки інклюзивної освіти та інклюзивно-ресурсних центрів: Постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 №617 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/617-2018-%D0%BF>.

[37] Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки та план заходів з реалізації її I етапу: Розпорядження КМУ від 9.08.2017 №526-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-%D1%80>.

[38] Про затвердження Примірною положення про команду психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в закладі загальної середньої та дошкільної освіти : Наказ Міністерства освіти і науки України від 08.06.2018 №609 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0609729-18>.

[39] Про внесення змін до наказу Міністерства освіти і науки України від 06 грудня 2010 р. №1205: Наказ Міністерства освіти і науки України від 01.02.2018 №90 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0226-18>.

[40] Про затвердження Порядку створення груп подовженого дня у державних і комунальних закладах загальної середньої освіти: Наказ МОН від 25.06.2018 №677 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0865-18>.

[41] Про внесення змін до деяких законів України щодо доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг: Закон України від 06.09.2018 2541-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2541-19>.

[42] Про внесення змін до Бюджетного кодексу України : Закон України від 22 листопада 2018 року №2621-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2621-19>.

[43] Six principles of IDEA: The Individuals with Disabilities Act. Cited 2012, 28 May [Electronic resource]. – Available from: <http://www.askresource.org>

[44] Захарчук М. Формування та реалізування інклюзивної політики у галузі освіти осіб з особливими потребами у США [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://pedagogy.lnu.edu.ua/departments/pedagogika/periodic/pedos3t/tom3/22_zakharchuk.pdf.

[45] Villa R.A., Thousand J.S., Paolucci Whitcomb P., Nevin A. In search of new paradigms for collaborative consultation // Journal of Educational and Psychological Consultation. – 1990. – Vol. 1(4). – P. 279–292.

[46] Офіційний сайт Європейської агенції з особливих освітніх потреб та інклюзивної освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<https://www.european-agency.org/country-information/italy/legislation-and-policy>.

[47] Madeo, F. (2010). Insegnante di sostegno: possibile la presenza per tutte le ore di frequenza scolastica dello studente disabile grave. *Giurisprudenza costituzionale*, II. – PP. 1831–1839.

[48] Contardi, A, and Gherardini, P. (2003) Together at school: mainstream school in Italy, from kindergarten to high school. *Down Syndrome News and Update*, 3(1), 11–15. doi:10.3104/dsupdate.208.

[49] Досвід реалізації інклюзивної освіти в країнах Європи / Колупаєва А.А. Педагогічні основи інтегрування школярів з особливостями психофізичного розвитку в загальноосвітні навчальні заклади: Монографія. – Київ : Педагогічна думка, 2007 р. – 458 с.

[50] Досвід реалізації інклюзивної освіти в країнах Європи / Колупаєва А.А. Педагогічні основи інтегрування школярів з особливостями психофізичного розвитку в загальноосвітні навчальні заклади: Монографія. – Київ : Педагогічна думка, 2007 р. – 458 с.

[51] Досвід реалізації інклюзивної освіти в країнах Європи / Колупаєва А.А. Педагогічні основи інтегрування школярів з особливостями психофізичного

розвитку в загальноосвітні навчальні заклади: Монографія. – Київ : Педагогічна думка, 2007 р. – 458 с.

[52] Інклюзивна освіта. Досвід Німеччини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nus.org.ua/articles/inklyuzyvna-osvita-dosvid-nimechchyny>.

[53] Інклюзивна освіта. Досвід Німеччини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nus.org.ua/articles/inklyuzyvna-osvita-dosvid-nimechchyny>.

[54] Особенности инклюзивного образования в немецких учебных заведениях. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zagranportal.ru/germaniya/obuchenie/inkliuzivnoe-obrazovanie-germani.html>.

[55] Особенности инклюзивного образования в немецких учебных заведениях. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zagranportal.ru/germaniya/obuchenie/inkliuzivnoe-obrazovanie-germani.html>.

[56] Markussen, E. (2002). Særskilt tilrettelagt opplæring i videregående _ hjelper det? Om segregering, inkludering og kompetanseoppnelse i det første R-94 kullet. Oslo, Fafo rapport nr. – 341 p.

[57] Markussen, E., Frøseth, M.W., & Grøgaard, J.B. (2009). Inkludert eller segregert? Om spesialundervisning i videregående opplæring like etter innføringen av Kunnskapsløftet. Oslo, NIFU STEP rapport 17/2009.

[58] Енциклопедія Сучасної України: [Електронний ресурс] Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2019. URL: <https://esu.com.ua/>.

[59] Ваньшин С. Н., Ваньшина О. П. «Тифлокомментирование, или словесное описание для слепых»: Инструктив.-метод. пособ./Под общ. ред. вице-президента ВОС В. С. Степанова, канд. пед. наук С. Н. Ваньшина. — М., 2011. — С.6.

[60] Довідник безбар'єрності [Електронний ресурс] URL:<https://bf.in.ua/>

[61] Створення безбар'єрного середовища та соціальна інклюзія: світовий досвід для України : аналіт. доп. / [Зубченко С. О., Каплан Ю. Б., Тищенко Ю. А.]. – Київ : НІСД, 2020. – 24с.

[62] Лук'яненко К. Різновиди та специфіка створення вистав із урахуванням сприйняття незрячих та слабозорих глядачів. Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка - Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2021. – Вип. 44 Том 2. – С. 14 – 20.

[63] Лук'яненко К. Різновиди та специфіка створення вистав із урахуванням сприйняття незрячих та слабозорих глядачів. Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка - Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2021. – Вип. 44 Том 2. – С. 14 – 20.

[64] Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2006, № 2-3, с.36 – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text>

[65] Всеукраїнський фонд «Крок за кроком» URL: <http://ussf.kiev.ua/>

[66] Лук'яненко К. Інклюзивна театральна вистава: типологічний аспект. Київ. 2021. Вісник КНУКіМ. Серія «Мистецтвознавство», (45), 183–190.

[67] Лук'яненко К. Інклюзивна театральна вистава: типологічний аспект. Київ. 2021. Вісник КНУКіМ. Серія «Мистецтвознавство», (45), 183–190.

[68] Словник іншомовних слів [Електронний ресурс] URL: <https://www.jnsm.com.ua/sis/>

[69] Лук'яненко К. Різновиди та специфіка створення вистав із урахуванням сприйняття незрячих та слабозорих глядачів. Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка - Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2021. – Вип. 44 Том 2. – С. 14 – 20.